हलायुधस्तोत्रपत्र ५१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ नमस्तुंगशिरश्चुंबिचंद्रचामरचारवे त्रैलोक्यनगरारंभमूलस्तंभायशंभवे १ ॥ वेदानांप्रथमांगस्यकृतीनांनयनस्यच पिंगलाचार्यसूत्रस्यमयावृत्तिंविधास्यते २ क्षीराब्धेरमृतंयद्वदुद्धृतंदेववेदनवैः छंदोब्धोःपिंगलाचार्यैस्तद्वदुद्धृतं ३ ॥ श्रीमत्पिंगलनागेनछंदःशास्त्रमहोदधौ ॥ वृत्तानिमोक्तिकानीवतानिचिह्निचिन्मप्दं ४ इदंत्रैवर्णिकानांतांगस्यवेदस्याध्ययनंश्रूयते श्रीयावद्बोधनपर्यंतंशास्त्राध्ययनविधिः वेदांगंछंदः ततस्तध्ययनंवेदांगत्वादनुष्टेयं ॥ अनुष्टुभायजातिर्बृहत्यागायतिर्गायत्र्यास्तोतीत्येवमादिज्ञानंप्रयोजनं तत्रैवानुष्टुभादिज्ञानं ॥ किंच ॥ छंदसामपरिज्ञानात्प्रत्युत्पन्नःप्रत्यवायःश्रूयते ॥ यथायोऽवाऽविदितार्षंयश्छंदोदैवतंब्रह्मणोनमंत्रेणयाजयतिचाध्यापयतिचाध्यापयतिस्थाणुंवच्छतिगर्तेवापात्यतेप्रवैमीयतेवापापी

यान्भवतीतियातयाम्यान्यस्यछंदांसिभवंतितस्माच्छंदःपरिज्ञानंकर्तव्यं ॥ तदर्थमिदंशास्त्रमारभ्यते ॥ तत्रलघुनोपायेनशास्त्रावबोधसिध्यर्थंसंज्ञाःपरिभाषितंसूत्रकारैः ॥ मयरसतजभनलगसंमितंवृत्तमितिवाङ्मयंजगतियस्य ॥ सजयतिपिंगलनागःशिवप्रसादाद्विपुलमतिः त्रिगुरुंविद्धिमकारंलघ्वादिसमन्वितंयकारांत्यं लघुमध्यमंनुरेफंसकारमंतेगुरुंनिबद्धं ॥ लघ्वंतंदीर्घकारंजकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ॥ आदिगुरुस्त्वभकारंनकारमिटपैंगलेपिंत्रिलघुं ॥ दीर्घंसंयोगपरंतथास्वरव्यंजनांतमथवातानुसारंचगुरुंक्वचिदंवसानेपिलघ्वंत्यं ॥ आदिमध्यावसानेषुपरतांजांतिलाघवं ॥ भजसागौरवंयांतिमनौतिगुरुलाघवं त्रिरामंदशजर्णैषण्मात्रमुमाचपिंगलसूत्रं छंदोवर्गपदार्थंप्रत्ययेतोऽवशास्त्रादौ २ श्रीश्रीस्त्रीमध्यौ

डाक्टर भाऊदाजी लाड पुरस्कार संग्रहालय MEMORIAL

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

श्रीस्त्रीमित्यनेनगुरुत्वंसंज्ञित्वेनोपलभ्यतेमकारप्लुतसंज्ञालेन॥ननप्लावमर्घः॥ सर्वगुसेस्त्रिकस्यमकारसंज्ञोपरिभाष्यते॥ धात्वादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः॥ मप्रदेशाविद्युन्मालामोगाविसाद्यः॥ वरासाप्॥ वरासेत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्यइतिसंज्ञापरिभाष्यतेपप्रदेशाऊर्ध्वंगम्यातपइत्येवमाद्यः॥ काणुहर॥ काणुहेत्यनेनमध्यलघोस्त्रिकस्यइतिसंज्ञापरिभाष्यते॥ रप्रदेशाः स्त्रग्विणीरइत्येवमाद्यः॥ वेसुधासु॥ वसुधेत्यनेनांत्यगुरोस्त्रिकस्यसइतिसंज्ञापरिभाषिते॥ सप्रदेशाः नोटंकसइत्येवमाद्यः सातेकतु॥ सातेक्षेत्यनेनांत्यलघोस्त्रिकस्यतइतिसंज्ञापरिभाष्यते तप्रदेशाः तनुमध्यात्वित्येवमाद्यः॥ कदासज्ज॥ कदासेत्यनेनमध्यगुरोस्त्रिकस्यजइतिसंज्ञापरिभाष्यते॥ जप्रदेशाः कुमारललिताजसौगित्येवमाद्यः किंवदम्॥ किंवदेत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्यभइतिसंज्ञापरिभाष्यते भप्रदेशाश्चित्रपादाभोगाविन्येवमाद्यः॥ नरसन्॥ नरसेत्यनेनसर्वलघोस्त्रिकस्य

नइतिसंज्ञापरिभाष्यते नप्रदेशादंडकोनोरइत्यवमादयः॥ रल्॥ रदएहस्वैकारतोपलक्षणार्थेतस्यलकारःसंज्ञाभवतिलशब्दस्यलघुवाचकः तेनहस्वमक्षरंलघुसंज्ञंभवतीत्यर्थः॥ संपद्यंतेप्रदेशाःलःसमुद्रागएइत्येवमाद्यः॥ गंते॥ रएरदएमनुवर्तते॥ रएजोपलक्षितस्यह्रस्वाक्षरस्यपादांतेवर्तमानस्यगुरुसंज्ञातिदिश्यते॥ गतिप्रथमाक्षरप्रतीकेनगुरुशब्दस्यग्रहणं॥ ननुचैवंसमानीपादीनांपादांतेवर्तमानस्यगुरुत्वंनदृश्यतेनैषदोषःसत्यंपादांतेवर्तमानस्यह्रस्वस्यगुरुत्वमुत्सर्गसिद्धंचलकारप्लुतापवादेनबाध्यते॥ यथागितिसमानीगीत्वार्यालइत्यादौसामान्यस्यविशेषेणबाधःकल्पनसंमतः तस्मादचोद्यमेतत् केचिदिदंसूत्रंअवस्थितविभाषायांव्यचक्षते प्रमाणपादीनांमंतेगुरुत्वमेवसमान्यादीनामंतेलघुत्वमेवशेषाणांत्विच्छयागुरुत्वंलघुत्वंचेति॥ तदनुपपन्नं विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात्कथंस्यव्यवस्थितिर्ननिघ्नः॥ ननुके

नाप्युक्तं वा पादांतेऽवक्रेऽतिगुरुत्वं सत्यमुक्तं हितत्वांतेऽवक्रेऽतिगौरवं लघुयेन
श्वेतपदाभिरुत्सर्गस्यापवादेनैवाधस्तेनावधारितः॥इष्टया गुरुत्वेनेषु त्वेनो
पपद्यते कस्येष्टया किंशास्त्रकारस्यकवेर्वेतिनोवेदाधः कल्पः॥सत्रेणादर्शनाद्
नापि द्वितीयः कैवेरपीष्टायां व्यवस्थाभावात् को जानाति कस्येष्टं दृश्येष्टमिति
अन्ये त्वाहुः पादांतेवर्तमानस्यहृस्वस्य पाणिनिना गुरुत्वसंज्ञानेऽकृतायेनोक्तं
संयोगे गुरुदीर्घं चेति॥नायं संयोगादिनेत्यदीर्घः तस्मादंतइतिसूत्रमयुक्तं॥अ
त्रोच्यते॥पाणिनिनास्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञाकृता गुरोश्चहलइत्यकार
प्रत्ययोयथास्यात्॥कुंडादृशऊहाच्चक्रेइत्येवमादिषुनामप्रत्ययश्चपा
दांतेवर्तमानश्चलघोर्गुरुत्वनिदेशोपाणिनेः॥प्रयोजनमेवनास्ति॥किंचानु
स्वारादिपूर्वस्यवर्णस्यवचनेघोषसंपदित्येवमादौस्थितस्य गुरुसंज्ञापाणिनि
नाकृता॥किमेतावता अन्येरपिनकर्तव्यंतासामस्तुकमिदंगइतिगप्रदेशाःगावंत
आपीडमित्येवमादयः॥आदिपरः॥ऋवैइतिव्यंजनसंयोगस्योपलक्षणार्थमेतत्

अत्रआदिर्येषांतेआदयः॥आदिशब्देनविसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मा
नीयानांग्रहणं॥आदयः परेषुमात्सः आदिपरः ततश्चायंसूत्रार्थः व्यंजनेसंयो
गात्परेपूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयोनश्चगुरुसं
ज्ञातिदिश्यते॥दे॥गइत्यनुवर्ततेऽइतिह्रिमात्रोपलक्षणार्थं॥ततश्चायंसूत्र
र्थः॥ह्रिमात्रस्यदीर्घस्य गकारसंज्ञाक्रियते॥लोमः॥सइतिगकारस्यपरामर्शः स
गकारोह्रिमात्र गणनापाठोलोकृत्वागलनीयः॥ग्लौ॥अधिकारोयमासा
स्त्रपरिसमाप्तेः यत्रविश्रेयांतंनश्रूयते तत्रग्लाविसृपतिपूते गायत्र्यामवसवइत्ये
वमादिष्वकृतेनेदंव्यवहारोनास्ति॥अणोवसवइति॥अत्रप्रातिशाखेवसवइत्यच्च
माने अहसंध्योपलक्ष्यते गुरुलघुप्रकृत्यावणीयग्रहणे॥लौकिकप्रसिद्धोपलक्षणार्थ
मिदंसूत्रं॥तेनेवतृणसमुद्राःपंचानामिंद्रियाणांत्रेवमाख्याः संज्ञाविशेषालो
किमेभ्यश्चेतव्याः॥इहधातोरनुपादानप्रयोजनंवर्ण्यते॥अध्ययनाद्धीर्भवति
यस्याधीतस्यस्त्री यस्यस्त्रीतस्यस्त्री॥अर्थमूलकृत्वाऽऽहस्यस्य॥वासाइत्य

न्यूनेनसर्वेषांस्त्रीसाधनोपायानांवुद्धेरुपायस्यमाहात्म्यंदर्शयति तथाचोक्तं॥
अर्द्धांगुलपरीणाहं जिव्हाग्रासायभीरवः सर्वांगीणपरिक्षेशमवाप्नुवंति कर्मकुर्वंति
तन्नाद्दशिष्यः॥कागुदागुदशब्दःस्थानपर्यायः॥कागुदायन्नासौतिष्ठति डपाधा
योब्रूतेवसुधाएवविद्यामेवलभतेधीर्नात्रविवादःकर्तव्यः॥पुनरप्याद्दशिष्यःस
नेक्ष॥साधीस्त्वयोपदिष्टापृथिव्यांक्वाप्नोयेस्थितेनलभते।तन्नगुरुस्तादृ
शदे॥पुनरप्याद्दशिष्यःकदासः॥सगद्दस्यःपुस्तकंकस्मिन्कालेतोधियंप्राप्नो
ति तेनोत्तरंभ्राद्दिपरःधारणायाववोधपरोसोयदास्यात्तदालभते॥हरोपिप्रस्फु
टंवदं किंकुर्वन्नसोतोधियंलभतेतद्दस्तंतोत्तर॥नद्दसन॥द्दसादिचापलंस
मकुर्वाणस्तोधियंलभते॥इतिभद्दलायुधकृतौछंदोद्दत्तौप्रथमोध्यायः॥छंद
श्राधिकारोयमाशास्त्रोक्तपरिसमाप्तेः श्रतउर्ध्वंयद्दस्यामस्तछंदस्तत्रोपतिष्ठते॥छं
दशदेनाक्षरसंख्यावच्छेद्यात्राभिधीयते॥गायत्री॥श्राधिकारोयमाद्दादशस्त्रप
रिसमाप्तेः तान्पुस्तिगित्यादिसूत्रात्माप्यदृश्यतेछंदसाग्रायत्रीसंज्ञंवेदितव्यं॥

देव्येकं॥एकाक्षरंछंदेदेवीगायत्रीसंज्ञायतेतत्रायंप्रदर्शनोपायः चतुरंगश्रीच
क्रमिवचतुःषष्टिकोष्ठागारंलिखित्वाप्रथमपंक्तौप्रथमकोष्ठेश्रार्धीनामलि
खित्वाद्वितीयादिकोष्ठेषुकानामुरिगायत्र्यादीनिसप्तछंदोनामानिविन्यसेत्त
तोद्वितीयस्यापंक्तौप्रतिथमकोष्ठेदेवीगायत्रीपदंन्यसेत्॥संज्ञापनार्थेद्वितीयेन
कसंख्याकमेकं॥श्रासुरीपंचदश॥श्रासुरीगायत्रीयंचदशाक्षरागिरुक्ता वित्यधि
कारात्ऊरुणलघुनिचयासंभवंश्लोकानिश्रत्रतृतीयस्यापंक्तौप्रथमकोष्ठेश्रा
सुरीशब्दंव्यवस्थाप्यद्वितीयकोष्ठेपंचदशसंख्यांकंलिखेत्॥श्राजापत्यागा॥श्रा
जापत्यागायत्रीश्रष्टाक्षराभवंतिपत्रक्वचिद्देदेश्रष्टाक्षरंछंदस्तत्राजापत्यागा
यत्रीतिज्ञेयं॥श्रत्रचतुर्थापंक्तौप्रथमकोष्ठेश्राजापत्यशब्दंव्यवस्थाप्यद्वितीये श्रष्ट
संख्यांकंलिखेत्॥यजुषांषट्॥यजुषांगायत्रीषडक्षराभवंतिपत्रक्वचिद्देदेदे
षडक्षरंछंदस्तद्यजुषांगायत्रीतिसंज्ञायते श्रत्रपंचम्यांपंक्तौप्रथमकोष्ठेयजुःश
ब्दंव्यवस्थाप्यद्वितीयेतत्संख्यांकंलिखेत्॥साम्नोद्विः॥यद्विस्पष्टवर्तते द्विरिति

क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनाति करोतिरध्याहरीयते तेनाहिः कृता हि गायत्रीछन्दसा षट् संख्या सा म्नी गायत्री भवति यत्रक्वचिद्वेदे षडक्षरं छन्दस्तत्सा म्नी यौ गायत्री ति मन्नायते अत्र षट्पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये षडक्षरसंख्यां कं लिखेत् ॥ स्वर्चा त्रिः ॥ षडित्यनुवर्तते ॥ अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः तेन त्रिगुणिता षट् संख्या स्वर्चा गायत्री भवति यत्रक्वचिद्वेदे अष्टाक्षरं छन्दस्तत्सा ऋचांगायत्री ति संजानीते अत्र सप्तम्यां पंक्तौ प्रथमकोष्ठे स्वर्चा शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये अष्टाक्षरसंख्यां कं लिखेत् ॥ होहौ साम्नावर्धते ॥ गायत्री त्यनुवर्तते साम्नो पंक्तौ गायत्री कोष्ठसंख्यां कं गृहीत्वा एवात्रापि वर्धते ॥ यावदेकं कोष्ठं प्राप्नोति तत्साम्नापंक्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्धतान्यस्थानेषु अंकेन विन्यसेत् ॥ त्रीस्त्रीस्वर्चा ॥ गायत्री त्यनुवर्तते स्वर्चांगायत्री त्रीस्त्रीन्संख्यां कान् गृहीत्वा एवमेवात्रापि वर्धते अत्रापि स्वर्चापंक्तौ तृतीयादिकोष्ठेषु त्रिसंख्यां कं क्रमेण वर्धयित्वा स्थापयेत् ॥ चतुरश्चतुरः प्रजापत्यां यां ॥ प्रजापत्या या पंक्तौ गायत्री चतुरश्चतुरः संख्यां कान् गृहीत्वावर्धते अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः एवमेव ॥ एकैकं शेषे ॥ अनुक्तः शेषः यत्र गायत्र्यां वर्धनोक्तं सा एकैकसंख्यां कं गृहीत्वावर्धते ॥ देवी याजुषी चेशेषशब्देनोच्यते देवीत्रिष्टुप्तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकं गृहीत्वावर्धते तथैव याजुषी ॥ जगत्यादासुरी ॥ एकैकमनुवर्तते आसुर्यां विशेषविधानात् तेषु क्रमेणास्थापयेत् ॥ तान्यु स्त्रिगनुष्टुप्तृतीयपंक्तिं त्रिषु जगत्यः ॥ तानीति वर्तते संपन्नानि छंदांसि गायत्र्याः परस्ताद्गनुष्टुप्तृतीयपंक्तिं त्रिष्टुप्जगत्यः एतानीति क्रमेण छंदांसि भवंति ॥ तिस्रस्तिस्रः सनाम्न एकैकोवास्यः ॥ यजुर्यां पंक्तिमारभ्य तिस्रो याजुषीसाम्नापरीत्य गायत्र्योमिलिताएकादश त्रिंशदक्षरावा स्त्री गायत्री भवति सनाम्नश्चेत्येकसंज्ञा इत्यर्थः तिस्रस्तिस्र इति विप्रयापरीषामुष्णिहादीनामिह ग्रहणं ॥ तथैकैकाइति वीप्सयापरेषामुष्णिहादीनामिह ग्रहणं ॥ तान्यत्रोह्यो भवंतीति विधीयते ॥ वास्तइति गायत्र्यादीनां जगतीपर्यंतानां विशेषणं एवं याजुषीसाम्नापरीत्य चोक्तमिलिताएकादशाक्षरैकत्रिष्टुप्भवति ॥ एवं तिस्रोनुष्टुभः संगताः सत्यः अष्टा

चत्वारिंशदक्षराएकवाक्षीश्रनुष्टुप्भवति॥ एवंतिस्रोवृहत्यःसंगताःसत्यःचतुःपं
चाशदक्षराएकावाक्षीबृहतीभवति ताएवतिस्रःपंक्तयःसंगताःषट्पञ्चाक्षराएकवा॥
क्षीपंक्तिर्भवति॥ताएवतिस्रस्त्रिष्टुभिसंगताःषट्यस्तक्षराएकवाक्षीजगतीभवति श्र
ग्राएयांपंक्तौप्रथमेकोष्टवाक्षीशब्दव्यवस्थाप्यद्वितीयादिक्रमेणश्रादिनांषट्त्रिंशदा
द्यंकान्विन्यसेत्॥ग्राद्यजुषामार्ष्यइति॥तिस्रस्तिस्रइत्यनुवर्तते यासांपंक्तौश्लोकसं
ज्ञापत्याश्रादुपरिदेवीतियास्तिस्रोगायत्र्यस्ताःसंगताःसत्यश्चतुर्विंशत्यक्षराएकाश्रा
र्षीउष्णिग्भवति ताएवतिस्रोनुष्टुभःसंगताःद्वात्रिंशदक्षराएकाश्रार्षीश्रनुष्टुभ्भ
ति ताएवतिस्रोबृहत्यःसंगताःषट्त्रिंशदक्षराएकाश्रार्षीबृहतीभवति ताएवतिस्रःपंक्त
यःसंगताःसत्यःएकाचत्वारिंशदक्षराएकाश्रार्षीत्रिष्टुभ्भवति॥ ताएवतिस्रोजगत्यःसं
गताश्रष्टाचत्वारिंशदक्षराएकाश्रार्षीजगतीभवति श्रत्रप्रथमायांपंक्तौप्रथमेको
ष्टेश्रार्षीशब्दव्यवस्थाप्यद्वितीयादिक्रमेणचतुर्विंशत्याद्यंकान्विन्यसेत् प्रथमपंक्ते
र्द्वितीयाद्विकोष्टेष्वंकानामुपरिगायत्र्यादीनि नामानि विन्यसेत् श्रथस्पष्टतरार्थीना

पाय॥इतिभट्टश्रीउव्वटविरचितेऋक्प्रातिशाख्यभाष्येद्वितीयोध्यायः॥पादः॥श्रभिकोयंश्रा
ध्यायपरिसमाप्तेःपदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पादइत्यधिक्रांतवेदितव्यं वेदितव्यं
गायत्र्यावसवइति॥इत्यादिपूरणः॥पादइत्यनुवर्तते इयादिःपूरणेयस्यसइयादि
पूरणः श्रादिशब्देनउवादयोगृह्यंते तत्रायमर्थः॥यत्रगायत्र्यादेश्छंदसिपादस्याक्षर
संख्यानपूर्यते तत्र इयादिभिःपूरयितव्या॥ यथातत्सवितुर्वरेण्यं॥दिवंगच्छतु
पतइत्येवमादयः॥गायत्र्यावसवः॥पादइत्यनुवर्तते परिभाषेयं गायत्र्याःपादोव
सवोश्रक्षराणिभवंति यत्रयत्रगायत्र्यपादोभिधास्यते तत्रतत्राक्षराण्येवा
द्याः॥जगत्यादित्या॥पादइत्यनुवर्तते जगत्यापादोद्वादशाक्षरोभवति यत्रक्व
चिज्जागतःपादस्तत्रद्वादशाक्षरोगृह्यते विराजोदित्यः॥यत्रक्वचिदेतज्जःपादइ
त्युच्यते तत्रदशाक्षराःग्रहणेतव्याः॥त्रिष्टोरुद्राः॥त्रैष्टुभःपादइत्युक्तेसर्वत्रैकादश
क्षरोगृह्यते श्रस्मिन्नोवाध्यायेपरिभाषाएताश्चतस्रः॥एकद्वित्रिचतुष्पाद
स्तुपादः॥एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तोपादोयस्यतदुक्तपादं यस्यछंदसोयादृशःपाद

रिभाषितमत्र्छंदस्तेनैवपादेनैकचिदेकपात्कचिद्द्विपात्कचित्त्रिपात्कचिच्च
तुष्पाद्भवति ॥ गायत्रीवत्त्रिपदैव ॥ चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुवेवेस्यात् ॥ आर्षचतुष्पा
दनुभिः ॥ स्तुप्रादेनलक्षणया षडक्षरः पादोभिधीयते तैः पादैश्चतुष्पादं गायत्रं छं
दोभवति एवंचतुर्विंशत्यक्षरा गिसपद्यते ॥ कचित्त्रिपाद्विभिः ॥ कचिद्वेदसमाक्ष
रोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गायत्रेवभवति एवमेवचतुर्विंशत्यक्षरा गिजायंते ॥ सापादनि
चृत् ॥ सेवगायत्रीपादनिचृदिति संज्ञालभतेप्रयोक्तरृषाभट्यसंबंधज्ञापनार्थं
मियंसंज्ञावेदस्यानादित्वान्महत्वेपिचनेष्यति ॥ षट्कलपक्योर्मध्येषावतिपाद
निचृत् ॥ प्रथमःषडक्षरद्वितीयोष्टाक्षरःतृतीयसप्ताक्षरः एवंत्रिभिःपादैर्यागायत्रीस्व
रूपतिपादनिचृत् ॥ त्रिपादित्यनुवर्तनीयं ॥ हीनैवकोषडक्षरनागी ॥ हीनैवाष्टाक्षरोपा
दोषडक्षरस्तृतीयः एवंत्रिभिःपादैर्नागीनामगायत्रीभवति ॥ विपरीतावातही ॥ इ
यमेवनागीगायत्रीविपरीतासतीवातहीनामगायत्रीभवति ॥ प्रथमषडक्षरःपाद
द्वितीयस्तृतीयोष्टाक्षरोनवाक्षरो ॥ षट्सप्तकाष्टैकैर्वर्धमानागायत्रीभवंति ॥ षडक्षरःप्रथमः

ष्टाक्षरस्तृतीयःएवंत्रिभिःपादैर्वर्धमानागायत्रीभवति ॥ विपरीतानतिहा ॥ एषैव विपरीता
प्रतिहा षष्टाक्षरःप्रथमःसप्ताक्षरद्वितीयः

पादःसप्ताक्षरोद्वितीयः ॥ षडक्षरस्तृतीयस्तदाप्तिहानामगायत्रीभवति तृतीय
द्विपाज्जागतगायत्रभ्यां ॥ तृतीयशब्देनेतरेध्यायस्त्रेपाठक्रमापेक्षयाविराजमाह
चणाचोक्तंविराजोदिशः ॥ यदाद्वादशाक्षरोष्टाक्षरश्चपादःस्यात्तदाभ्यांविराजवि
राण्नामगायत्रीभवति ॥ त्रिपान्मेसुभेः ॥ एकादशाक्षरेपादेत्रिपाद्विराण्नागाय
त्रीभवति तृतीयमित्यनुवर्तनीयं इतिगायत्राधिकारः ॥ उष्णिग्गायत्रैजागतश्च
यत्रगायत्रावेष्टाक्षरोपादोजागतश्चद्वादशाक्षरः एवंत्रिभिपादैरुष्णिग्नाम छं
दोभवति अत्रचक्रमोनविवक्षितःपादसंख्यामात्रेविधीयते ककुम्मध्येचैदेत्यः गा
यत्रयोःपादयोःपादयोर्मध्येजागतश्चेत्पादोभवति तदासऽस्मिन्ककुप्संज्ञोलक्ष
तोपरउष्णिक्कुपरःपरोष्णिक्कुपरः ॥ जागतःपादःपरतश्चेद्भवतिएवंगायत्रोतदाप
रोष्णिक्नामभवति उष्णिग्गायत्रैजागतश्चेत्यनेनगतार्थमेतत् विशेषसंज्ञाविधा
नार्थं पुनरुच्यते प्रथमसूत्रेउष्णिग्गायत्रीमधिकृत्यार्थं ॥ चतुष्पाद्विभिः सप्ताक्षरै
रनुष्टुप्पादैरुष्णिग्भवति इत्युष्णिगधिकारः ॥ अनुष्टुगायत्रैः चतुष्पादित्यनुवर्तते

उपरतश्चेत्तुगतःपादःस्यात्गायत्रीवपरतस्तदासापरउष्णिक्कुनामभवति

गायत्रीरणास्तरे पादेष्वतुष्पाच्छंदोनुपूर्वसंज्ञं भवति ॥ त्रिपात्क्वचिज्जागताभ्यांच ॥ अ
नुष्टुवित्यनुवर्तते गायत्रीग्रहणांच गायत्रेणैकेन पादेनद्व्योजागताभ्यांचक्वचि
त्त्रिपादनुभवति ॥ प्रथमेतेच ॥ जागतयोःपादयोर्मध्येतेच यदागायत्र्याःपादोभवतितद
प्यनुष्टुवेवेत्यात इत्यनुष्टुवधिकारः ॥ बृहतीजागतस्त्रयपक्ष गायत्र्याः ॥ एकोजागतः
पादःपूर्वेषुगायत्र्याःतदाबृहतीनामछंदोभवति पथ्याएवंस्त्रितृतीयः ॥ बृहतीत्यनुव
र्तते एकःपादोजागतोयदितृतीयोभवति अन्येगायत्र्यास्तदासाबृहतीपथ्यानामछंदो
भवति ॥ न्यंकुसारिणीहितीयः ॥ एवंस्त्रेत्यनुवर्तते ॥ एवंस्त्रेजागतपादोहितृती
योभवति विशेषंगायत्र्यान्यंकुसारिणीनाम्नीबृहतीभवति ॥ स्कंधोग्रीवीकएकेषां
इयमेवन्यंकुसारिणीकेषांचाचार्यस्यमतेनस्कंधोग्रीवीनाम्नीभवति आचार्यो
ग्रहणंपूजार्थं ॥ उरोबृहतीयास्कस्य ॥ इयमेवन्यंकुसारिणीयास्कस्याचार्यस्यमते
नउरोबृहतीनाम्नीभवति ॥ उपरिष्टाद्बृहत्यंते ॥ यदाजागतःपादोतेभवतितदाउप
रिष्टाद्बृहतीनाम्नीभवति पुरस्ताद्बृहतीपुरः ॥ सएवजागतःपादःपूर्वेष्वनुवर्तिशेषा

स्त्रगायत्र्यास्तदापुरस्ताद्बृहतीनाम्नीभवति बृहतीजागतस्त्रपक्ष गायत्र्याइत्यनेनै
वगतार्थमेतत्संज्ञाविशेषदर्शनार्थंपुनरुच्यते ॥ क्वचिद्देवे
नवाक्षरास्त्रयःपादादृश्यंते सापिबृहत्येव ॥ विराजौगायत्र्यौच ॥ यत्रवैतज्जोपादौ
दशाक्षरौभवतस्ततोगायत्र्यौच सापिबृहती ॥ त्रिभेजागते महाबृहती ॥ त्रिभि
र्जागतैःपादैरष्टौमहाबृहतीनाम्नी ॥ सतोबृहतीनोदिता ॥ इयमेवमहाबृहतीतो
दिताचार्यस्यमतेसतोभवतिनाम्नी ॥ सतोबृहतीधिकारः ॥ पंक्तिर्नीगतौगायत्र्यौ
च ॥ यदादौपादौजागतौभवतस्ततोगायत्र्यौचतदापंक्तिर्नामछंदः ॥ एवीचेदयु
जोमतःपंक्तिः ॥ यदाएवीदिशौपादावयुजौभवतःप्रथमतृतीयौजागतावित्यर्थः
हितीपंचतुर्थौचगायत्र्यौगायत्र्यौतच्छंदःसतःपंक्तिर्नाम विपरीतेच ॥ यदातावेव वि प
रीतौभवःसंतदापिसतःपंक्तिरेव ॥ अयमर्थः ॥ प्रथमतृतीयौपादौगायत्र्यौहितीय
चतुर्थौचजागतौ ॥ आस्तारपंक्तिःपरतः ॥ यदाजागतौपादौकरौभवतःगायत्र्यंत
रेतदाप्रस्तारपंक्तिर्नामः पंक्तिर्जागतौ गायत्र्यौचेत्यनेनगतार्थमेतदसंज्ञाविशेषार्थं

यदाजागतौपादौकरौभवतःगायत्र्यौ

म॥संस्तारपंक्तिर्वेदिः॥यदानावेवनाराः वाहभवतोमध्यचगायत्रीनरासंस्तारपंक्तिर्नाम

पुनरुच्यते॥विष्टारपंक्तिरंतः॥यदाजागतौपादौमध्येभवतः प्राग्यंतयोश्चगायत्रीतरा
विष्टारपंक्तिर्नामछंदः॥अस्तारपंक्तिः पंचकाश्चत्वारः॥पदाक्षरैश्चतुभिःपादैरस्तारपंक्तिर्नामछं
दः॥ननुचत्वारिंशदक्षरापंक्तिश्छंदः॥तत्कथंपंचकाश्चत्वारइत्युच्यते॥तत्रोत्तरस्य॥कीर्व
ल्पशाइत्यस्मात्॥सिंहावलोकेनन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्यते तेनपंक्तेरल्पत्वेविशेषा
त्तिपादितंभवति॥कदाचित्कल्पशः॥पंचग्रहणमनुवर्तते पंचाक्षराभ्यांपदाभ्यामल्पशःपंक्ति
र्नामछंदोभवतिक्वचिदेवेनसर्वत्र॥पदपंक्तिः पंच॥पंचाक्षरात्पदादित्यनुवर्तते॥यदापंच
क्षराःपंचपदाभवंति तदापदपंक्तिर्नामछंदः॥चतुष्कयट्कौत्रयः॥पंचाक्षरात्पदादापंच
यदापंक्तिरेव॥पथ्यापंचभिर्गायत्रैः॥पंचभिरक्षरैःपादैःपथ्यानामपंक्तिर्भवति॥कृति
पंक्त्यधिकारः॥जागतीषड्भिः॥गायत्रैःषड्भिःपादैःजागतीनामछंदोभवति॥त्रिष्टुभःप्र
स्तुतत्वात्प्रत्यासत्तेश्चतस्याएवसंबंधः प्राग्जगतीषड्भिरितिनिर्देशात्॥तेनाधिकृतौ
त्रिष्टुप्जगत्यौभवतःप्रकृत्यर्थे॥सूत्रशेषेनकाकास्यपनाद्भ्यःपूर्वकारांतरेणव्याख्या
तंचसूत्रावयवंव्याख्यास्यामः॥एकेनत्रिष्टुप्ज्योतिस्मती॥एकेनेतित्रिष्टु

भःप्रस्तुतत्वात्प्रत्यासत्तेश्चतस्याएवसंबंधः॥एकेनत्रैष्टुभेनपादेनाधिकारा
द्यदृभिर्गायत्रैःपंचपात्त्रिष्टुज्योतिस्मतीनामत्रैष्टुभेनसहपंचभिर्गायत्रैरित्यु
क्तेचत्वारएवगायत्राःपादास्तभ्यंते॥यद्योपाध्यःयेनसहशिष्याइत्युक्तेऽपाध्याय
पंचमाःप्रतीयंते॥तथाजगती॥एकेनजागतेनचतुर्भिर्गायत्रैःपंचपाज्जगतीछं
दस्मती नाम॥पुरस्ताज्ज्योतिःप्रथमेन॥प्रथमेनत्रैष्टुभेनपादेनोपरिष्टाद्गायत्रैः
पुरस्ताज्ज्योतिर्नामत्रिष्टुभवति॥पूर्वोपोषगतार्थत्वाद्विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमिदं
तथाजगतीस्यनुवर्त्तनीयंतेनाद्येनजागतेनचतुर्भिर्गायत्रैःपुरस्ताज्ज्योतिर्नाम
जगतीभवति॥मध्येज्योतिर्मध्यमेनापरामध्यपादस्थैस्त्रिभिर्भवतिउभयत
श्चद्वौद्वौगायत्रौतरामध्येज्योतिर्नामत्रिष्टुभवति॥मध्येज्योतिरितिसूत्रावयव
मात्रः॥तथाजगतीस्यनुवर्त्तनीयंतेनमध्यमेनजागतेनत्रिभिरुभयतश्चद्वौद्वौगायत्रौ
तरामध्येज्योतिर्नामजगतीभवति॥उपरिष्टाज्ज्योतिर्नामैरित्यनेन॥परश्चत्वारो
गायत्राःपादाभवंतित्रिभिस्तेचत्रैष्टुभास्तरोपरिष्टाज्ज्योतिर्नामत्रिष्टुप्भवति॥तथा
जगतीस्यनुवर्त्तनीयं॥तेनजागतेनत्रिभिरुपरिष्टाज्ज्योतिर्नामजगतीभ

वति।।एकस्मिन्पंक्तेकेछंदः शंकुमती।।यदेकः पंचाक्षरः पादो भवति त्रयश्च
उष्णाः तदा शंकुमती नाम गायत्री भवति।।छंदोग्रहणं प्रकृतेपुनश्छंदोग्रहणं
छंदोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं।।तेन सर्वेषु छंदः सुपंक्तावेकपादलक्षिता शंकुमती भव
ति।।इतरथाहि।।अतएवसंप्रत्ययः स्यात्।।यदेकं कुप्रती।।एकस्मिन्षडुष्णा
पादेऽन्येषुपथात्सराणसुपातेषुछंदोमात्रेकुप्रती नाम भवती।।त्रिपादणि
ष्ठमध्यापिपीलिकमध्या।।यदाद्यंतौपादौवक्ष्यमाणमध्योत्तराक्षरात्तराभ्र
णिष्ठमध्यमासतिपिपीलिकमध्यानाम भवन्ति।।आद्यंतौपादौभूयाक्षरौमध्य
मक्षरएवंत्रिपादुपत्रीपिपीलिकमध्यानाम भवति।।एवंचत्रयक्षरेपंक्षरे
पिमध्येमेपादेपिपीलिकमध्यासिध्यति।।यत्किंचित्त्रिपाच्छंदोत्तद्यमध्यमप
दंतत्सर्वंपिपीलिकमध्यमुच्यते।।विपरीतायच्चमध्या।।आद्यंतौपादौत्तद्यक्षरौ
मध्यमक्षवृक्षरः सागायत्रीयवमध्यानाम भवति।।एवसाम्नि गारिषुयोज्य
ऊनाधिकेनैकेननिचृद्भरिजौ।।चत्वारिंशत्यक्षरागायत्रीएकेनाक्षरेणन्यूने
नसानिचृदितिविशेषसंज्ञाभवंते।।एकेनाधिकेनभुरिगिति।।एवमुष्णिगा

दिष्वपिद्रष्टव्यं।।द्वाभ्यांविराट्स्वराजौ।।न्यूनाधिकग्रहणमनुवर्तते।।द्वाभ्याम
क्षराभ्यांन्यूनाधिकाभ्यांगायत्रीयथाक्रमंविराट्संज्ञास्वराट्संज्ञांचानुभवति।।
आर्षिनःसंरिण्वे।।यदाषडक्षरात्पादाच्छंदोभवति।।तदाकिंप्रतिपत्तव्यं।।किंगाय
त्रीस्वराडुतोष्णिग्विराडितिसंज्ञाभवति।।एवंसंरिण्वसतिछंदसिआर्षिभवता
यदातदानिर्णयःकर्तव्यः।।यदिप्रथमःपादोगायत्रस्तदागायत्रीवासौऋषेरुक्षि
तस्तदेत्यभिगीति।।एवंसर्वत्र।।देवतातश्च।।इदमपरंनिर्णयेनिमित्तमुच्यते।।
संरिण्वछंदसिदेवतास्वनिर्णयःकर्तव्यः।।आर्षिग्रहणंस्वराड्विपरीतार्थं।।क
स्यछंदसःकादेवतायानिर्णयःकर्तव्यइत्यपरयाभिरुच्यते।।अग्निःसविता
सोमोबृहस्पतिर्मित्रावरुणविंद्रोविश्वेदेवाश्चदेवताः।।गायत्र्यादीनांजगतीपर्यंता
नांयथाक्रममग्न्यादयोदेवतावेदितव्याः।।तत्रसंरिण्वछंदसियथाग्नेयंतद्गा
यत्रीपदंतावित्रंतदुष्णिक्एवंसर्वत्र।।वैरिकेष्ववछंदःसुनिचृद्भरिजौतथावि
राट्स्वराजौरूपेतेनलोकेषु।।अतोलौकिकेषुसंदेहाभावान्निर्णयनिमित्तभ

तादेवतारयोनेष्यते॥ स्वराः षड्जाद्याः॥ स्वराषड्जऋषभगांधारमध्यमपंचमधै
वतनिषादाः॥ स्वराः गयत्र्यादिषुक्रमेणहरिद्रा॥ सितसारंगपिशंगकृष्णनीत्व
रोहितगौरवर्णाः॥ गयत्र्यादिषुक्रमेणवर्णाः निर्णयनिमित्तमभिधीयते॥ श्री
न्निवेश्यकाश्यपगौतमांगिरसभागवैकौशिकवासिष्ठानिगोत्राणि॥ गयत्र्यादी
नांक्रमेणएतानिगोत्राणिभवंतीतिषाकशेषः॥ प्रथमाद्यक्षरछंदांसि॥ रोचनाभाः
कृतयः॥ अनुक्तानांकामतोवर्णाःस्युः॥ इत्येवमभिधीयते॥ तन्नोपपद्यते॥ कृ
तीनामक्षरछंदसांनिरुक्तिजोधिगक्षरजोच्चारणभावान्नात्रसंशयः॥ यस्
निर्णयनिमित्तंवर्णविन्यासःक्रियते॥ तत्रापिऋषिरेवतास्वरवर्णानांज्ञानान्नि
श्चयसमिछंतिछंदसां॥ इतिहस्तपुथवत्तोत्तरतोध्यायः॥ चतुःशतमुत्कृतिः
चतुरधिकप्रातंचतुःशतंमध्यमयद्स्तोपीसमासः॥ अथवाचत्वारिचशत
चचतुःशतंद्वंद्वसमासः कर्मधारयपक्षस्तुनेष्यतेतत्रचतुःशतानीतिप्राप्तो
तियत्रचतुःशतमक्षराणांसंख्याभवति॥ तदुत्कृतिर्नामछंदः॥ चतुश्चतु

रस्पजेदुत्कृतेः॥ चतुःशतात्सप्तछंदसःक्रमेणचतुरश्चतुरःसंख्याविशेषोस्य
जेत्॥ एतदुक्तंभवति॥ उत्कृतेरारभ्यचतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरूनाभिः छंदांसिन्य
न्यानिस्थापयेत्॥ अष्टाचत्वारिंशदक्षरंयावत्॥ तान्यभिसंख्याप्रेभ्यः कृतिः
प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संस्कृतिरभिकृतिरुत्कृतिरित्येतेभ्यः परा
णिकृतिसप्तानिभवंति॥ तत्रचतुःशतंछंदोभिकृतिः॥ चतुरशीत्यक्षरंसंकृतिः॥ घा
नवत्यक्षरंविकृतिः॥ अष्टाशीत्यक्षराकृतिः॥ चतुरशीत्यक्षरं
प्रकृतिः॥ प्रकृत्याचोपसर्गेवर्जितः॥ कृतिरादिः प्रकृत्यास्वरूपेणयावतिये
तेतनेतदुक्तंभवति॥ अशीत्यक्षरंछंदःकृतिर्नाम॥ धृत्यष्टिशक्वरीजगत्यः
कृतेरष्टाकृतिः अष्टिः शक्वरीजगतीइत्येताआदयः क्रमेणव्यवस्थापनीयाः
पृथक्पृथक्पूर्वतएतान्येवेषां॥ एषोधृत्यादीनांपूर्वतः पृथक्पृथक्एतान्येव
शब्दरूपाणिविन्यसेत्॥ पृथक्पृथगहणंप्रत्येकंपूर्वत्वोत्तापनार्थं॥ अन्य
थाहिसमुदायपूर्वत्वमेषांस्यात्तेनायमर्थः॥ धृतिरादिर्यस्यासौधृत्यादिः॥ अष्टि
रादिर्यस्यासावष्ट्यादिः॥ शक्वरीरादिर्यस्यासौशक्वर्यादिः॥ जगतीरादिर्यस्यासौजग

तीयाद्वः॥द्वितीयेद्वितीयमतित्तः॥अत्रद्वितीयेद्वितीयेत्यादिरूपमतिरात्मास्वरतः
प्रयोक्तव्यं॥एवमन्यत्रोद्देशेछंदसोएताःसंज्ञाःक्रमेणभवंति॥तत्रषड्डसप्तत्यक्ष
रमतिधृतिः॥द्वासप्तत्यक्षरंधृतिः॥अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः॥चतुःषष्ट्यक्षरम
षष्ट्यक्षरमतिशाक्करी॥षट्पंचाशदक्षरंप्राकृती॥षोडशाग्र्यक्षरंमातेजग
ती॥अष्टाचत्वारिंशदक्षरंजगती॥अथलौकिके॥अधिकारोयमाग्रा
परिसमाप्तेः॥पूर्वेषांछंदसांवैदिकत्वमेव॥इदमप्रभृत्यार्यादीनांचूलिकापर्य
यंतानांलौकिकत्वमेव॥समान्यादीनामुत्कृतिपर्यंतानांवैदिकत्वंलौकि
कत्वंच॥अत्रवैदिकछंदसांप्रस्तावेप्रसंगाद्वेदवदन्यदपिमुनिप्रोक्तंसंस्कृति
पुराणेतिहासादिदृश्यमानमार्षंदिउत्कृतिपर्यंतंलौकिकछंदोजातमधिकृ
यतेतन्मूलत्वात्कव्यस्य॥काव्यंचकीर्तिप्रीत्यादिनिबंधनत्वाच्चपुरुषार्थैः
प्रायेणभाग्यवद्भवेत्॥आउ॰भिविधौ॥त्रिष्टुभेवत्रैष्टुभंस्वार्थेतत्तद्धितः॥अथम
र्थैः॥गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्यंतंयत्तर्षंछंदोजातंवैदिकाख्यातंलौकिकेचत
दृष्टेवदृश्यं॥कितरार्षं॥चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री॥अष्टाविंशत्यक्षरोभिक्

द्वात्रिंशदक्षराअनुष्टुप्॥षट्त्रिंशदक्षराबृहती॥चत्वारिंशदक्षरापंक्तिः॥चतु
श्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप्॥चःसमुच्चये॥पादश्चतुर्भागः॥चतुर्भागःचतुर्विंश
त्यक्षरायाःगायत्र्याश्चतुर्थोभागःपादसंज्ञोलभते॥गायत्र्याःषडक्षरःपादः॥
एवमुष्णिगादिष्वपिदृश्यं॥समवृत्तेविषयमेतत्॥यस्यावृत्तस्यसमासिर्वा॥
यस्यवृत्तस्यपादैःपादैःसमाक्षरैर्न्यूनासौवैषमापिदृश्यतेतस्यातद्
रूपएवपादोरूढितस्याः॥वाशब्दोव्यवस्थितविभाषा॥उक्तात्रिष्टुविषम
वृत्तेषुचतुर्भागादिकेनेतिपादव्यवस्थादर्शनात्॥आदौतावदुक्ता
छंदोमात्राछंदस्तत्पूर्वं॥तृतीयमक्षरछंदस्त्रेधास्तौलौकिकं॥
आर्यादिउत्कृतिपर्यंतंगणछंदः॥वैतालियादिश्चतिकापर्यं
तंमात्राछंदः॥समान्यादिउत्कृतिपर्यंतमक्षरछंदः॥तत्रार्यो
आर्यागीतिरित्यर्थंगणसंज्ञांकरोति॥छ॥छ॥छ॥
॥३॥अ॥३तिवेरोत्तरछंदसमाप्तं॥अथलौकिकप्रयोगमाह॥

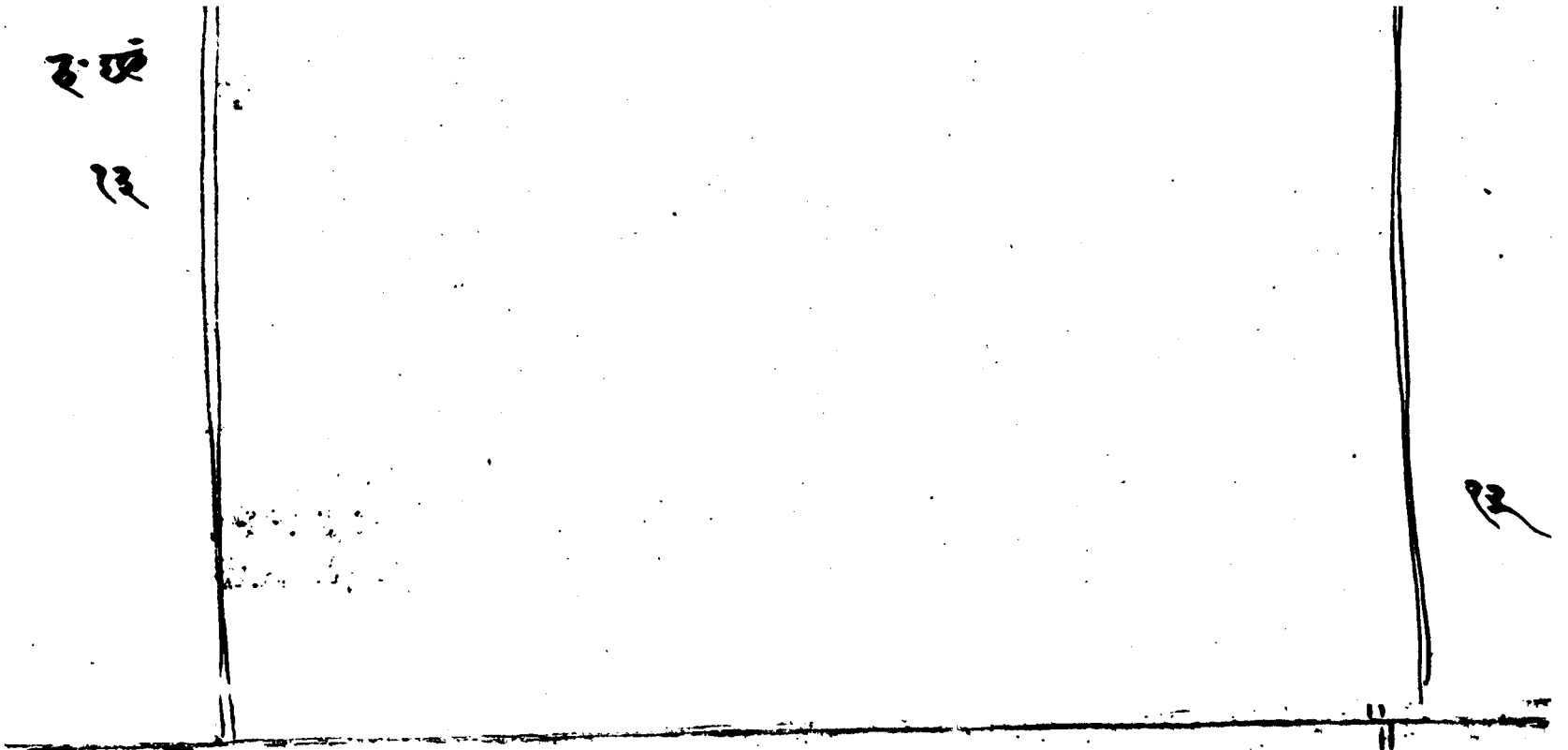

लः समुद्रगणः॥लइत्येकमात्रिकस्यास्यग्रहणंसमुद्रइतिचनःसंध्योपलक्षणार्थंच
नुर्णांलकारार्णांगणइत्येषासंज्ञाविधीयते॥गोगंतमध्यादिन्नेश्च॥अनेनगणस्यवि
न्यासभेदंदर्शयति॥सद्गणःकदाचिद्गुरुरूपेणभवतिकदाचिद्तेनैकेनगुरुणाकदा
चिन्मध्यमेनकदाचिदाद्येनकदाचिच्चतुर्भिस्त्रिभिः षण्णामेतेषांभावात् विस्पष्टार्थमि
दंसूत्रं॥अंत्यमध्यादिरिति॥प्रथमंह्रस्वसमासंकृत्वा पश्चाद्गकारेणवृद्धीहिः ह्रस्वात्परोयः
श्रूयतेलघुतेसोप्रत्येकमभिसंबंधं॥हेगकारोचत्वारोलघवोभवंति सएकोगणः॥ग
कारःअंत्येयस्यसगंतोहिनोयोगणः॥गकारोमध्येयस्यसगमध्यस्तृतीयोगणः गकार
आदौयस्यसगादिस्तृतीयोगणः॥नकारालकारौसप्तिनौचत्वारोलघवोभवंतिसपंच
मोगणः॥एवंगणेषुसिद्धेषु इदानींमात्रालक्षणंकरोति॥स्वराद्यंचार्धंच॥गणग्रह
णमनुवर्तते॥स्वराइतिसप्तानांसंज्ञा॥यत्रप्रस्तारेगणाःसप्तभवंति॥अर्धंचगुणस्य
नदार्यार्धंनिष्पद्यते॥द्वितीयमप्यर्धंनाद्यमेवसमप्रविभागोधिशब्दःयस्मेवमधिशब्दःस्या
त्॥अर्द्धंनपुंसकमित्यनेनैकदेशिसमासेसतिपूर्वनिपातःप्राप्नोतियथार्धंपिठकमर्ध
पिठमर्धंवारिति॥नैवदोषः॥सत्यपिसमप्रविभागत्वसंबंधमात्रस्यात्रविवक्षितत्वा

नु समग्रविभागस्त्वाप्यर्धशब्दैस्त्वेकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् यथाऽर्धमार्धेनगां क्रीणातिं॥पणार्धक्रीततोवृत्तचर्वणाऽऽर्वितानना:॥ अनभ्यासगलत्कालायांत्येतेवा रयात्रिका:॥ तथासमग्रविभागेपि अर्धशब्दस्त्वेकदेशिसमासदर्शनाच्च॥ अर्धचिंद धन्मूर्ध्नीपतुवः पार्वतीपतिः॥ कालकूटविषदंतुसंगदीनमिवामृतं तथाच तुल्यार्थे तुल्यसामर्थ्ये मर्मज्ञंव्यवसायिनं अर्धराज्यहरमृत्यं योनदृन्यात्सदृप्यते॥ अन्नार्धस्य लक्षणंकुर्वाण एवंस्त्रीपत्याचार्योयदा यायामवांतरपादद्यं वस्थानास्ति तेन हीपाद न्यस्मादित्यादेर्गणत्रयस्यांतेगुरुत्वंनस्यात्॥ हीपादन्यस्मादपिमध्यादपिजननि चेदृशेप्यंतात् आनीयइतिनिघटयति विधिरमिमतमभिमुखीभूत अत्रायु ज्नज् अत्रार्याछंदसि अयुक्गणः प्रथमःतृतीयःपंचमःसप्तमश्चनजगणःमे धेगुरुर्नकर्तव्यः शेषासुकामतोभवंति षष्ठेज् आर्याछंदसिषष्ठोगणः मध्यगु रुरेवभवति अत्रोदाहरणं॥ साजगतिजगत्पार्यादेवीदिवमुत्पतिभरतिरुचिरा या दृश्यतेंबरतलेकुसवधोत्पातविद्युदिति॥ लोवा॥ षष्ठस्त्पनुवर्तते॥ आर्यायाःषष्ठो गणः सर्वलघुर्वाभवति तत्रोदाहरणं स्पांतरणदेवीलोमिप्रसमंहिचरणमिषम

दिवः॥ पादस्पर्शसुखादिवमीलितनयनोभवत्यस्याः॥ लोचेत्पदंद्वितीयादि षष्ठो गणःसर्वलघुश्चेद्भवंति तदाद्वितीयादक्षरादारभ्यपदंप्रवर्तते पूर्वमेवोदाहरणं सप्तमः प्रथमादि॥ षष्ठेगणेमध्यगुरौसर्वलघौवाजाते सप्तमोगणः सर्वलघुश्चेद्भवति तदाप्रथ मात्तरादारभ्यपदंवर्तते॥ तत्रोदाहरणं॥ वत्सस्तत्रकुलीनःप्रलीनसामंतचक्रनतचरणः सकलमुक्रतेकपुंजः श्रीमान्मुंजस्त्रिरंजयति॥ जयतिभुवनैकवीरः सीरायुधतुलिन विपुलबलविभवः॥ अनवरतवित्तवितरणनिर्जितपदयाचिपोमुंजः॥ अंत्येपंचमः॥ अंत्योभवमंत्यादिगादित्वाद्यत् अंत्येद्वितीयेऽर्धेपंचमश्चेद्गणः सर्वलघुर्भवति तदाप्र थमादिपदंप्रवर्तते तत्रोदाहरणं॥ सजयतिवात्मतिराजः सवल्गुवाक्श्रीमनोरथैकवृत्त नेत्रः॥ प्रत्यर्थिभरतपार्थिवलक्ष्मीस्टदरणादुलीलिनः॥ षष्ठश्चेत्॥ अंत्येत्पनुवर्तते अंत्येद्वितीयेर्धेमध्यगुरुसर्वलघौवाषष्ठेगणेप्राप्तेतदपवादेचलकारोविधीयते षष्ठो गणएकमात्रोभवतीत्यर्थःएवंचतादृशेत्यर्धेसप्तविंशतिर्मात्राभवंतीत्यर्थःफलितः एवमेवोदाहरणं॥ त्रिषुगणेषुपादःपथ्याद्योच॥ चकारोत्पनुवर्तेतेनाद्योयस्मा:

आर्यायाः अन्त्येर्धे आद्येच त्रिषुगणेषुपादः समाप्यते सा आर्या पथ्यानामभव
ति तद्यथा॥ पथ्याशीद्यायामीस्त्रीयुजिनात्मा नरोनरोगीस्यात् यदिमनसावचसा
वाकुत्सितिनित्यंनमूरुतेभ्यः पादस्यहरणं यत्कथलक्षणार्थं॥ विपुलानाम॥ यस्याआर्यापा
अंत्येआद्येतउभयोर्वात्रिषुगणेषु पादोनविभाप्यतिसा आर्याविपुलानाम साचा
द्यंतोभयएवंकत्वात्॥ त्रिधाभवति सामान्येनविधानमेतत्॥ तत्रादिविपुला॥ स्निग्ध
च्छायालावण्यलेपिनीकिंचिद्वनतघ्राण॥ मुखविपुलासोभाग्यंतनुतेस्त्रीत्याहमां
डव्यः अन्त्यविपुला॥ चिन्तेहरंतिदृष्टिणी दीर्घदृशः कामिनांकलालापैः नीवीविमो
चनंव्याजकथितजघनाजघनविपुला॥ उभयविपुला॥ पास्त्रीकुचकलसनितंब
मंडले जायतेमहाविपुला॥ गंभीरनाभिरतिदीर्घलोचनाभवतिसासुभगा॥ अत्रोच्यते
पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षणोविरोधः॥ तेनमिश्रीभावोनास्ति पथ्
यांशोविपुलयास्पृष्टेनैवपथ्यात्वंनैवंभवति उभयाप्रयत्वात्पथ्यालक्षणस्य विपु
लाया स्तत्रांशेनापिप्रवेशोदुर्लभः॥ ततश्चपथ्यालक्षणेकांशेवैकल्पेतदन्यमात्रविष

यत्वाद्विपुलाभवत्येव॥ पथ्याचपलयोर्विपुलाचपलयोश्चविरोधाभावात् बाध्याबाधकभावो
नास्ति॥ तत्रायंसंग्रहः एकैकभवतिपथ्यानिस्रोविपुलास्तत्रप्रथमतस्त्रिधा॥ चपलाभेदैस्त्रि
भिरपिभिन्नाइतिषोडशार्यायाः स्युः॥ तीतिचतुर्थमित्यंप्रत्येकंषोडशप्रकारंस्यात्॥ सामस्त्ये
नार्याणामशीतिरेवंविकल्पाः स्युः तेषांमध्येउदाहरणान्यत्रचपलाहितीयचतुर्थे
मध्येजो॥ अधिकारोयंहितीयचतुर्थीगणेमध्येगुरुर्भवतः प्रथमश्चांतेगुरुर्द्विगुरुर्वात
तीयोद्विगुरुः पंचमश्चादिगुरुर्द्विगुरुर्वाशेषंयथाप्राप्तं॥ एवंगकारयोर्मध्येद्वितीयच
तुर्थौजकारोभवतः॥ सा आर्याचपलानाम॥ उदाहरणमग्रतः॥ एवंसमस्तएवं॥ एवंचि
पलालक्षणंचेद्भवतितदासोमुखचपलानाम॥ पथ्याप्रथममुखचपलोदाहरणं॥ अतिदा
रुणाहिजिह्मापरस्यमर्मानुसारिणीकुटिलाद्वारात्परिहरणीयानारीनागीवमुखचप
ला आदिविपुलाप्रथममुखचपलोदाहरणं॥ यस्याविलोचनेपिंगलेभ्रुवोसंगतेमुखं
दीर्घं॥ विपुलोन्नतनाभ्रदेशः कांतासोमपानेमुखचपला॥ अंतविपुलाप्रथम मुखचपलो
दाहरणं॥ विपुलाभिजातवंशोद्भवातिरूपातिरेकरूपापि निःसार्यतेसहदत्वभा

पियदि भवति मुखं चपला ॥ जघनएवं तत्र ॥ द्वितीयेर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति सा ॥ आर्या
जघनचपलानाम ॥ तत्र पथ्याएवं जघनचपलोदाहरणं ॥ यत्पादस्य कनिष्ठनखेनातिम
हीमनाभिकाचापि ॥ सासर्वधूर्त्तभोग्याभवेदवश्यंजघनचपला ॥ अंते विपुलाएवं जघन
चपलोदाहरणं ॥ यस्यापादांगुष्ठेव्यतीत्ययाति प्रदेशिनीदीर्घा ॥ विपुलेकुलेप्रसूतेपिसाध्रुवं
जघनचपलास्यात् ॥ उभयविपुलाएवं जघनचपलो० मकरध्वजसद्मनिदृश्यते स्फुरं
तिलकलांछनेयस्या ॥ विपुलान्ववायजातापि जायतेजघनचपलानि ॥ उभयोर्महा
चपला ॥ यस्याउभयोरर्धयोश्चपलालक्षणं भवति सा ॥ आर्या महाचपलानाम ॥ तत्रपथ्या
पूर्वं महाचपलोदाहरणं ॥ दूरंयदंतिनार्योमुनेरपिभ्रूकरालविक्षेपैः दोर्मूलनाभि
देशं निदर्शयंत्यो महाचपलाः विपुलाएवं महाचपला० चिबुके कपोलदेशेपिकूपि
काद्दृश्यते स्मितेयस्याः विपुलान्ववायप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥ आद्यर्धसमागीतिः
आद्येनसमंत्यर्धयस्याः सा आद्यर्धसमामध्यमपदलोपीसमासः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ द्वि
तीयेप्यर्धेयोगणोजकारोलोवाकर्तव्यः तत्रपथ्यागीत्युदा० ॥ मधुरंवीणारणितं

राम

पंचमसुभगपुंस्कोकिलालापः ॥ गीतिःपौरवधूनामधुनाकुसुमायुधंप्रबोधयति ॥ आदिवि
पुलागीत्युदा० ॥ इयमपराविपुलागीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतोः ॥ यदिनिरुमात्मनस्तत्प
देशु भवतापिमानंचिकारि ॥ पथ्यामहाचपलागीत्युदा० कामंवेकोकिलगीतिर्मृगीदृशांसा
धुपानचपलानां ॥ सुरतंचमुक्तलज्जनिर्गलालापभणितरमणीयं ॥ महाविपुलामहाचप
लागीत्युदा० पंचेषुवल्लभःपंचमध्वनिस्तत्रभवतियदिभवतिविपुलः ॥ चपलंकरोतिकामा
कुलं मनःकामिनामसौगीतिः ॥ अंत्येनोपगीतिः ॥ समेत्यनुवर्तते ॥ अंत्येनार्धेनसमायमर्धं
समंयस्याः सामार्याउपगीतिर्नाम ॥ तत्रपथ्योपगीत्युदा० गांधर्वमकरध्वजदेवस्यात्रजगं
हितये ॥ इतिसमवेतसुमुक्तुभिरुपगीतित्युज्यतेदेशः ॥ महाविपुलोपगीत्यु० विपुलोपगी
तिसंकारमुखरिते भ्रमरमालानां ॥ रेवातपोवनेवल्लुमसुरतंहिमेप्रीतिः ॥ पथ्यामहाच
पलागीत्युदा० विषयमिवाभिलाषैः खलीतिचित्तंसदाचपलं ॥ वैराग्यभावनांनतयोप
गीत्याभवेत्सख्यं ॥ महाविपुलामहामहाचपलेत्युदा० विपुलोपगीतिसत्यज्यतामि
दंस्थानंकमिदं विमथ्यमिलाषदोषेणवध्यते चंचलंचेः ॥ उक्तमेवगीतिः

पूर्वोक्तात्क्रमाद्विपरीतक्रमउत्क्रमः॥ अयमर्थः॥ आद्यमंतेभवत्यर्धमंत्यमेदोसाउद्गीति
नामार्या॥ तत्रपथोद्गीत्पु० व्याधइवोद्गीतिरवैः प्रथमंतावन्मनोहरसि॥ द्वितीयकरविप्रा
म्यसिपश्चात्प्राणेषुविभियेःपल्पैः॥ महाविपुलोद्गीत्पु० एषातवायणेद्गीतिस्त्वंविप
लापपरिभ्रमसि त्वद्बन्धभापियत्कीर्तिरखिलदिक्कालपार्श्वमुपयातिपथामहाचप
लोद्गीत्पु० उद्गीतिरत्रनित्यंप्रवर्तनेकामचपलानां तस्मान्मुनेविमुंचप्रदेशमेनंसमेत मे
नमेताभिः॥ महाविपुलामहाचपलोद्गी० विपुलापयोधरश्रोणिमंडलेचुत्रयोश्चपला॥ उद्गीति
शालिनीकामिनीचसावर्णनीमनोहरति॥ अर्धविसृगणआर्यागीतिः॥ अर्णगणोप्रथमा
र्धेसाआर्यागीतिर्नामार्या॥ अर्णोपिगणश्चेन्मात्रोभवतीत्यर्थः॥ विपमाभावात् द्वितीयम
र्धंनादृशमेव॥ अत्रापियर्णगणोद्विकल्पएवनलघुकारः॥ अर्धइतिवर्तते पुनरर्धग्रहण
मुत्तरत्रद्रष्टव्यमित्यमपियथादिलक्षणपूर्विकाआर्यागीतिः॥ पथ्यार्यागीत्पु०॥ अजेमञ्जरम
रमेकमत्पेकुचेनन्यसीप्यरंशुल्लपरं॥ आत्मानंभावयतोभवमुक्तिस्यादितियमार्यागीतिः॥
महाविपुलार्यागीत्पु०॥ विषयभिलाषमगनस्मिकाश्चंवेत्तिहरिणमिवस्तब्धहृदयं विषु

लात्मामोहसुखकांक्षिभिस्तत्तत्प्रज्यते विषयरससंगः॥ पथ्याजघनचपलार्यागीत्पु०॥
वातादेतोर्मिमालाचपलं संप्रेक्ष्यविषयसुखमल्पतरं॥ सुत्कामममत्तसंगंतपोवनान्याश्रयं
तिनेनात्मसिद्धं॥ महाविपुलामहाविपुलामहाचपलार्यागीत्पु० चपलानिचक्षुरादी
नि वितन्वतीचहंतदतविषयगणः एकांतशालिनांयोगिनामतोभवतिपरमसुखसं
प्राप्तिः॥ इत्यार्याधिकारः॥ वैतालीयंहिः स्वराश्चपादेयुग्मचोतलीः॥ लइत्यनुवर्तते॥
अयमर्थः॥ यत्रार्युग्मपादेप्रथमान्तीयेचहिः स्वराश्चनदृशलकाराः भवंतियुग्मोपपादेच
हितीयचतुर्थेचहिर्वसवः योऽशलकारास्तेहैतालीयंनामछंदः॥ तेयोलांमध्येहयोरपि
पादयोरंतेरेफलकारगकाराः कर्तव्याः॥ आद्येपादेषट्लकाराः पश्चादवशिष्यंते द्वि
तीयेचार्धे एवंवैतालीयार्धंसिद्धति द्वितीयमप्यर्धंनादृशमेव॥ अत्रोदाहरणं॥ सुस्त्री
णशरीरसंचयाव्यक्तिभूतिपिशाच्यियंनरः॥ केयेपरमेत्यवारयोवैतालीयतनुंवितन्वते॥
अपिच॥ नवनेत्विकटास्तवीस्तितेःप्रचरद्भिःश्रवणांतगोचरेविशीर्यतितृणकोटिभिः
प्रहतैःप्रागितिदुष्करंनरः अपिचश्रवणेएतनिर्झरादितंपरुषान्तर्ग्थितोर्ध्वमूर्धी

ञं॥ वपुगानपवन्हि दीपिनंवैतालीयंमिदं विलोकयतां॥ वैतालीयमितिवेतालशब्दान्कृण्
प्रत्ययश्चातुर्थिकः॥ अत्रपादग्रहणमिदंज्ञापयति॥ आ
र्यायाः पादश्चतुर्भागइतिव्यवस्थानास्ति॥ औपछंदसिकं॥तस्मिन्नेववैतालीयेछंदस्यं
शेनकारश्चेदधिकोभवतितत्तदौपछंदसिकंनामछंदः॥तत्रोदा॰ वाक्यैर्मधुरैः प्रतार्यएवंविधः
पश्चादभिसंदधातिमित्रं॥तंदुष्टमतिविशिष्टगोष्ठ्यामोपछंदसिकंवदंतिवाद्यं॥अपि
च॥परमर्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यंतनिगूढचित्तवृत्तिः॥अनवस्थितमर्थलब्ध
मासदोपछंदसिकंजहिहिमित्रं॥उपछंदःशब्दादीक्षणादिपाठाच्चानुरार्थिको
वुञ्प्रत्ययः॥ प्रयातलिकाभरोग॥ रेफलकारगकाराणांमपवादः हिः स्वरा प्रयुक्पा
देयुक्सवो नश्त्यनुवर्तते॥ एवंलक्षणयोगांते भकारगकारोचभवतस्तद्वैतालीयं
प्रापातलिकानामलभते तत्रोदाहरणं॥पिंगलकेशीकपलाक्षी वाचाविकरो
ननर्तंती प्रापातलिकापुनर्देशान्नृपतिकुलेपिनैभागमुपैति प्रापातलिका प्रस्थि

राम

रेत्यर्थः॥शेषेयरेणषड्नसाकं॥ अत्रवैतालिकाया प्रधिकारेयेषांलकाराणांनि
यमउक्तस्तव्यतिरिक्तो योलकारवर्गः सत्रोक्तस्तस्मिन्नियमेः क्रियते॥ युग्लकारः
परेणसाकंनमिश्रीकर्तव्यः द्वितीयःतृतीयेनचतुर्थः पंचमेनयुक्पादेषष्ठसप्त
मेन एवंवदताशेषाणांमिश्रीभावोपनक्षातः प्रत्रोदाहरणं॥ एवंतां॥षड्भिश्रा
युजि॥ प्रत्रद्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड्लकारा प्रमिश्रान कर्तव्याः प्रथक्
प्रथक् नप्रयोक्तव्या इत्यर्थः॥प्रथमतृतीयो पादयोः स्वरुचिः तत्रोदा॰ वैतालीये
तावत्॥समरशिरसिसह्यनेहिषांन वनिशितायुधवृष्टिरग्रतः॥कुवलदलदी
घचक्षुषां प्रमदानांनकटाक्षवीक्षितं॥ प्रौपछंदसिकोदा॰ परयुवतिषुपुत्रभाव
मादौस्थीकृत्वायचमन्यसेयतित्वं इदमपरमितोप्यतेविशेषादौपछंदसिकंव
लस्पवक्त्रं॥ प्रापातलिकोदा॰ प्रभिरमयति किन्नरकंठीं हंसगतिः प्रव
णाय ननेत्रावि सकीसलयकोमलगात्री उनतिरियं हृदयंन स्पृशतां॥

पंचमेनएर्वः साकंप्राच्यवत्तिः॥इदानींविशेषलक्षणमाह॥शेषेपरेणयुङ्
नसाकमित्यत्रयंचमचतुर्थयोरेकीभावोनिषिद्धः सोनेनविधीयते युजीत्य
नुवर्त्तते पदायुक्पादेपंचमेनलकारेणएर्वः संगछतेतदाप्राच्यवत्तिनीम
वैतालीयंभवति॥शेषंयथाप्राप्तं॥तत्रोदा० विपुलार्थसुवाचकाक्षराः कल्प
नामनरहंति मानसोरसभावविशेषपेशलाः प्राच्यवत्तिकविकाव्यसंपदः॥
॥अयुक्तृतीयेनोदीच्यवत्तिः॥एर्वःसाकमित्यनुवर्तते॥॥अयुक्पादे तृतीयेन
लकारेण यदिएर्वसंगछते तदाउदीच्यवत्तिर्नामवैतालीयं॥शेषंयथाप्रा
प्तमेव॥॥अत्रोदा०॥॥अवाच्यकमनर्हिनो स्मरंप्रतिदुष्यंप्रति कृपमक्रमं॥प्रसाद
रहितं चनेष्यतेकविभिः काव्यमुदीच्यवत्तिभिः॥॥प्राग्यांयुगपन्नवत्तकं॥
॥प्राग्यांएर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपन्नवत्तकंनाम वैतालीयं युक्पादेपंचमेनएर्वः
संयुज्यते॥अयुक्पादे तृतीयेनेत्यर्थः तत्रोदा० इदंभरतवंशभेभुजांप्रयताश्रु

तिमनोरसायनं पवित्रमधिकंशुभोदयंव्यासवक्त्रकथितं प्रवत्तकं॥॥अयुक्चारुहा
सिनी॥यस्यसर्वेपादाःअयुग्लक्षणयुक्तासैकैतालीयंचारुहासिनीनाम॥किंतल्लक्ष
णं॥चतुर्दशमात्रत्वं तृतीयेनएर्वस्ययोगः॥मनाक्प्रसन्नदंतदीधितिःस्मेरोन्नसिनगंड
मंडला॥कटाक्षललितेनकामिनां मनोहरतिचारुहासिनी॥युगपत्तिका॥युग्लक्षण
युक्तैश्चतुर्भिःपादैरपरंतिकानामवैतालीयं॥किंतद्युग्लक्षणं॥षोडशमात्रत्वंपंचमेनए
र्वस्ययोगः॥यएणंमिश्राणांप्रयोगप्रतिषेधः॥तत्रोदा०स्मितविलासमरसोक्तिपेशा
लाकोमलामलमुखीरगोक्षणा॥हरतिकस्यहृदयंनकामिनःसुरतकेलिकुशलापरं
तिका॥इतिवैतालीयाधिकारः॥गंताद्विवसवोमात्रासमकलनवमः॥वैतालीयमित्या
दि सूत्रात्सप्तम्यंतं पादयद्दएमनुवर्तते लइतिमद्दाधिकार॥तेनायमर्थः॥यत्रपादे
गंताः षोडशलकारा भवंति तन्मात्रासमकं नामछंदः॥अतेद्वाभ्यामेकोगुरुःकर्तव्यः॥नवम
श्चलकारएवद्विवसवइतिद्विगणएतत्सवलोलकाराः षोडशइत्यर्थः॥शेषेपरेणयुङ्न
साकमित्यनुवर्तनीयं तत्रोदाहरणं॥॥आपमशुभदाविलोदैर्नैर्मीलंतो न्नतेना

मात्रः॥ निर्मांसहनुः स्फुटितैः केशैर्मात्रासमकलंभनेऽयं॥ गंजइत्यनेनैवांतस्थगुरु
त्वे सिद्धेपुनर्लिहतिग्रहणमतिदेशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थं॥ नैवात्रौलकारौभंक्ताहिमा
त्रकौगुरुः क्रियतइतिशेषः॥ द्वादशश्चवानवासिका॥ यस्यमात्रासमकस्यपादेद्वादशेल
कारैः स्वरूपेणावतिष्ठेचकारान्नवमश्च तन्मात्रासमकंवानवासिकानाम॥ तत्रो
दाहरणं॥ मन्मथचापधनिरमर्षायः सुरभिमोत्सवषट्पदनादः॥ वनवासस्त्रीत्वनि
नदविशेषः कस्यनिचिन्नरमयतिपुंसः॥ विश्लोकः पंचमाएमौ॥ द्वादशग्रहणंनवमग्र
हणंचनिवृत्तं॥ यस्याःश्चनुर्षुपादेषुपंचमाएमौलकारौतिष्ठतः शेषंयथाप्राप्तं तन्मात्रा
समकं विश्लोकोनाम॥ तत्रोदा०॥ भ्रानुर्गुणरहितं विलोकडर्नयकरणं कदर्थितलोकं॥
जातं मदनिकुले पवनीतं मित्रंपरिहरसाधुविगीतं॥ चित्रंनवमश्च॥ यस्यनवमोलकार
एवातिष्ठेचकारात्पंचमाएमौचतन्मात्रासमकं चित्रानाम॥ तत्रोदा० यदिवांछसिप
रपदमारोढुमैत्रीपरिवर्तरसहनारीभिः॥ मुह्यतिमुनिरपिविषयसंगाच्चित्तंभवति
हिमनसोवशंहित्तिः नवमइत्यनुवर्तमानेपुननवमग्रहणंउपचित्राप्रतिप्रय

ग्रम

र्थं॥ परयुक्तेनोपचित्रा॥ परयुक्तेनदशमेनसदैकभूतेन नवमेनोपचित्रा
नामभवति॥ सर्वलघुनेमेनलक्षणंप्रोक्तं इदंतुगुरुनियमेनोच्यते॥ तत्रोदा० य
श्चित्तंगुरुसक्तमुदारंविद्याभ्यासमहाव्यसनंच॥ एष्वितस्यगुणेरूपचित्राचंद्र
मरीचीनिर्मलभवतियं॥ एभिःषट्कुलकं॥ एषांपंचानांमध्येयैः कैश्चिदपिचतु
र्भिः पादैः मात्रासमकंपादाकुलकंनाम॥ अत्रमात्रासमकविश्लोकवासिको
पचित्राणांपादैरुदा० अलिवाचालितविकसितचूते कालेमदनसमागमइ
ते॥ स्मृत्वाकांतांपरिहृतमार्थैः पादाकुलकंधावतिपांथः॥ तथाविश्लोकोपचित्रामा
त्रासमकोपचित्राणांपादैः पादाकुलकं॥ तत्रोदा० पुरोकिलक्रूतपंचमगीतेदक्षि
णपवनप्रेरितशीते॥ मधुसमयेस्मिन् क्रूतविश्लोकः पदाकुलकंनृत्यतिलोकः॥
मात्रासमकस्यैकेनपादेनचाभ्यांमुपचित्रायाः विश्लोकस्यैकेनपादाकुलकं॥ तत्रो
दा० चित्रंस्नात्यनवस्यानं पादाकुलकश्लोकसमानं॥ कायःस्नायतिशायति

शायति शक्तिस्तदपि नमः परलोकैमनिः॥ यथा पादाकुलनाम श्लोकस्य पादेषु अ
स्थिरता तथेत्यर्थः॥ उपचित्रापादेनैकेन यानं तामिका पादेन पुनरुपचित्रा पादा भ्यां पा
दाकुलकं॥ तन्नोदा०॥ परिहृतासर्वपरिपन्थिलोकः प्रतिदिनवर्धितगुरुतरशोकः॥ ए
वविवर्जितलोचनवापिः पादाकुलकं यातु नवापिः॥ इति मात्रासमकाधिकारः॥ गीत्या
र्याछलः॥ यत्र पादे द्विर्सवः षोडशलकारा भवति॥ सागीत्यार्या नामजाति॥ लक्षत्पु
र्वार्तमाने उनलगणं द्विमात्रिकं निवर्त्य पं॥ तन्नोदा०॥ मदकलमगकुलकलर
वमुखरिणि विकसितसरसिजपरिमलसुरभिणि॥ गिरिवरपरिसरसरसमहु
नि सतिरतिरतिसयनिहममहृदि विलसनि॥ सर्वलघुनि छंदसि गीत्यार्या श्लोक्स्य
प्रवेशपनु मसक्त्वात्तन्नामनोक्तं॥ शिखाविपरीतार्धा॥ सैवगीत्यार्या विपर्य
स्तार्धी यदा भवति तदा शिखाख्यां लभते॥ अयमर्थः॥ यत्रार्धे सर्वलघु भवति अ
र्धे च सर्वगुरु भवति तदा शिखाख्यां लभते॥ अयमर्थः॥ यत्रार्धे सर्वलघु भवति अ

र्धे चसर्वगुरु भवति एवंतस्यैव विन्यासभेदेनसंज्ञाद्वयमाह॥ लः पूर्वस्मेदुपाधिः॥ पूर्वस्मेद
र्धभागः सर्वलघु भवति अर्धे चसर्वगुरु भवति एवंतस्या एवंतस्या एवविन्यासभेदेनसं
ज्ञाद्वयमाह॥ द्वात्रिंशल्लकारो भवति उत्तरस्मिन सर्वगुरुः षोडशलकारः तदा ज्योतिर्ना
मशिखाभवति॥ तन्नोदा० यदिसुखमत्तुपममपरमभिलषसिपरिहरयवतियुरतिमति
शयमिह॥ आत्मज्योतिर्योगाभ्यासानन्दहृदः स्वछंदंकुर्याः॥ गम्यतेसोमया॥ तस्या एवशि
खायाः पूर्वार्धभागो गुरुः षोडशलकारस्मिन्नुत्तरस्मिन द्वात्रिंशल्लकारएवंतदा सोमप्रभानाम
भवति॥ तन्नोदा० सोमप्रदीपदीप्तिर्दूरादेत्यस्माकं मातर्मुक्ता॥ एषाधरमृतविसुखमुप
नयमम हृदिमनसिजरुजरुजमपहरलघुतरमिह॥ चरमे कान्त्रिंशदेकत्रिंशदंते
गु॥ अर्धगुरुणामनुवर्तते॥ यत्रप्रथमेर्धे एकेनत्रिंशल्लकारा भवंति द्वितीये चार्धे एक
त्रिंशत् तयोरन्ते कौलकोगुरुरल्पप्रत्येकमेकगुरुः॥ क्रियतेतच्चूलिकानामछंदः॥
अन्त्येगीति विशेषो पादानार्थादन्येषांलघुत्वमुक्तंभवतितेनाद्येसप्तविंशतिलघव अंते
चगुरुरेको भवति द्वितीयेपि एकोनत्रिंशन्मात्रा एवंनाभवंति तन्नोदा० रतिकरमलयम

स्तिष्ठ विशणशमतिहत विमर्दसमधुसमये॥प्रथमसिपथिकदृतकरूण कथमिदय
रिहृतभवतिरतिरपिनेयतां॥अन्येपुनरन्यथेदंसूत्रमधीयते॥चूलिकाहर्मेकोनत्रिंश
दंतेगिति॥तेषामुभयोरधीरेकोनत्रिंशन्मात्रागुर्वंताभवंति॥तत्रोदा॰घनपरिमलमि
लदलिकुलमुखरितनिखिलकमलयवने॥जनयतिमनसिशशिमुखिमुदमतिशयमि
हममधुरसमधुना॥अर्धगहणादिहपादद्वयवस्थानास्ति॥इदानींगणमात्राछंदःसुगुरुल
घुसंख्यापरिज्ञानार्थमिहमाह॥सागुरुसंख्यावेदितव्यायेनया
द्विरत्नैरेः लांलघूनांमात्राणांसमाःसमसंख्यालोनस्युः॥अपिनुभूनसंख्याएव॥ग्लाइत्य
क्षराण्यभिधीयंते॥तेषांगुरुलघुस्वरूपत्वात्॥अयमभिप्रायः॥आर्याद्विशणश्लोके यावत्यो मा
त्राउपदिष्टाः तावत्यक्षराण्यियत्यासंख्यानपर्यंते॥सातत्रगुरुसंख्यावेदितव्या॥अवशिष्टल
घुसंख्यातत्रायमुपयोगः कदाचिन्मछति चत्वारिंशदक्षरामार्या यांकतिगुरवः संपद्यंतेक
तिवालघव इति तदाँपंचाशन्मात्रोपदिष्टा यामार्यायां मात्रासंख्यायाश्चत्वारिंशत्संख्याम

स

राम

पनयेतत्रये वशिष्यंतेतान्गुरूनुपदिशेत् तेचसप्तदशवाप्रोयांस्त्रयोविंशतिलघू
नुपदिशेत्॥तद्यथा॥स्ननयुगमप्युत्वातंसमीपतरवर्तिहृदयेशोकाग्निः चरतिवि
मर्दकोहारंवनमिवतेरिपुस्त्रीणां॥इतिभद्रलोचनकृतायांछंदोदर्पणेचतुर्थोध्यायः॥
रत्नं॥अधिकारोयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदुत्तमित्येववे
दितव्यं॥तेनप्रास्तुतंलौकिकछंदोजातंजातिरित्युच्यते॥इतऊर्ध्वंचरत्नं॥तथाचो
क्तं॥एवंचतुष्पदंचैतच्चवर्णजातिरितिद्विधा॥गाथार्यादेश्छंदसिवर्ततइतिरत्नंनेच्छंति
गुरुलघ्वक्षरविन्यासमिच्छंते॥पादेनसंयोगात्पद्यंपादयोः संयोगोनयोर्विरहात्॥य
र्यार्यादिछंदःसुपादद्यवस्थानास्ति इतिपादोसंयुतौचेन्नपुनःपथक्भवतीत्या
नं॥समंमध्यसमंविषमंच॥समंसर्वावयवत्वात्समं॥यत्पुनश्चत्वारःपादाएकलक्षणा
क्रान्तंतत्समंवृत्तं॥शेषंचसंज्ञानुरूपमेव॥तत्रार्धसमंयत्पुनरर्धसमं॥सर्वावयवा

वेभ्य अर्धाभ्यांच विगतं समं यस्य तद्विषमं ॥ एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तं ॥ समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमं ॥ सममिति समवृत्तं संख्योच्यते ॥ तथैव गुणितं तावत्कृत्वः कृतमित्युच्यते एतदुक्तं भवति ॥ समवृत्तसंख्यागुणिते समवृत्तसंख्यापिंडेया संख्या निष्पद्यते तावत्संख्यमर्धसमं वेदितव्यं ॥ तत्र गायत्र्यौष्णिहसमवृत्तसंख्या चतुःषष्ठ्यक्षराभ्यायसि द्धा तस्यां चतुःषष्टिसंख्यागुणिताया मर्धसमसंख्या संपद्यते चत्वारिसहस्राणि षण्णवतिश्च वृत्तानि अंकतोपि ४०९६ विषमं च ॥ अर्धसमं तावत्कृत्वः कृतं विषमं भवति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ अर्धसमवृत्तसंख्या अर्धसमवृत्तसंख्ययैवगुणिता विषमवृत्तसंख्या संपद्यते एकाकोटिः सप्तषष्टिस्तथा सप्तनिसहस्राणि षष्ठ्यधिकशतद्वयोत्तराणि अंकतोपि २९३७३२२६ समसमार्धसमोपचितं अर्धसमं विषमं च यथाक्रमं ॥ समोपचितं समाभ्यां चोपचितं वेदितव्यं ॥ राश्यूनं ॥ तद्विषमवृत्तमर्धसमं वा राश्यूनं कर्तव्यं मूलराशेः समुदायादपनेतव्यमिति कोटिरेकासप्तषष्टिस्तथा सप्तत्रिसप्ततिसहस्राणि विंशत्युत्तर

शतं सप्तदशविषमवृत्तस्य संख्या अंकतोपि ४०३२ १६७७३१२० चत्वारिसहस्राणि षट्शतानि त्रिंशच्चेति समार्धसमसंख्या अंकतोपि ४०३२ उभयशेषोनराश्यूनमिति ग्लितिसमानी ॥ गकारलकाभ्यांयद्वृत्तं समाप्यते तत्समानीनाम ॥ पादस्यानुष्टुभवक्त्रमित्यतः सत्रानुसिंहावलोकनन्यायेनानुष्टुप्ग्रहणमनुवर्तते तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्गकारलकारैः एतैतावतामेवग्रहणं ॥ अत्रोदाहरणं ॥ वामवोपिविक्रमेपा यत्समाननोनयाति तस्यवस्त्रभेश्वरस्यकेननुल्पनाक्रियेत् अपिच ॥ डीनमोजनादेनाय पापबंधमोचनाय ॥ दुष्टदैत्यमर्दनाय पुंडरीकलोचनाय ॥ लितिप्रमाणी ॥ लक्षणं रगकाराभ्यांयद्वृत्तं समाप्यते तन्नमाणीनाम ॥ जोलगावित्यपरे ॥ अत्रोदा० ॥ सरोजयेनिरंसारसातले तथाच्युतः ॥ नवप्रमाणमित्युक्तं वृत्तमौनतोवभूवतुः ॥ वितानमन्यत् ॥ आभ्यांसमानीप्रमाणीभ्यांमन्यदेवोदाहरणं पादः छंदोवितानंनाम ॥ अत्रोदा० नरश्चांत्यजधर्मे भजपापेहृदयंनाकुरु देवायदिलक्ष्मी स्तवशिरसिनिसंन्यस्तीयंचहृदयंयस्य विशालगगनाभोगसमानं लभतेसोमणि चित्रंन्यू

पतिर्मूर्तिश्चित्रवितानं॥अन्यच्च॥कंकालमालभारिणंकंदर्पदर्पहारिणं॥संसार
बंधमोचनंवंदामहेत्रिलोचनं॥अपिच॥तस्याःस्मरामिसुदत्तंदोषमानमानन॥
कंदर्पचापभग्नभ्रूविभ्रमोपशोभितं॥अन्यदतोपिवितानंश्वेतपटेनयदुक्तंचित्रयदा
प्यत्रभोगावितिं॥अनेनगतार्थमेतत्॥किंचवितानमन्यद्दितिब्रुवन्॥यत्रकारोविता
नस्थानेकप्रकारोदर्शयतेअन्यथावितानंभोगावितिब्रूयात्॥पादस्यानुवृत्तेश्च॥पा
दस्येत्ययमधिकारआसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः॥अनुष्टुप्वक्त्रंमितिचप्राक्कृतिपादंचतुर्व
ध्यापदेचतुरर्थाधिकृतवेदितव्यं॥नप्रथमास्थो॥प्रतिवेधार्थेसूत्रमिदं॥प्रत्ययवक्त्रजा
तीपादस्यप्रथमादक्षरादूर्ध्वंसकारस्यकोपनकर्तव्यो॥द्वितीयचतुर्थयोरप्रत्ययः॥द्वितीयच
तुर्थयोःपादयोःप्रथमादूर्ध्वंरेफेपिनकर्तव्यइत्युपदेशः॥वान्यत्र॥अन्येषांषण्णांमध्ये
यत्किंचिदुपरिष्टात्प्रथमानंतरंकर्तव्यं॥यश्चतुर्थात्॥यइतिलुप्तविभक्तिकोनिर्देशः
पादस्यचतुरक्षरादूर्ध्वंयकारःप्रयोक्तव्यः॥सर्वेषामुदाहरणं॥सुधासुगंधिनिष्यन्दं

नवधारानुसंसिक्तं॥किंचिदुन्नतयाग्रीवयामरीकामयतेवलं॥अन्येरप्युक्तं॥नीलोत्पलद
लेनेवायतचारुतयाक्षरसंगवाः॥रामाकोपेयसंवीताःअनयंतीवकादंबाः॥तथा॥एभ्यो
तेपिसौभाग्यप्रायशःकुरुतेप्रीतिः॥मानुर्मनोहरंन्येवदौर्नीलित्योक्तिर्भवालाःइत्या
दि॥पथ्यायुजोश्च॥चतुर्थीतिवर्त्तते यत्रवक्त्रंकृतपादस्ययकारंबाधितत्वाच्चतु
र्थीक्षरादूर्ध्वंजकारःप्रयुज्यतेतद्वृत्तंपथ्यानाम॥यकारस्यापवादः॥अत्रो॰नित्यंनीति
नियमएवस्वरक्षोरजेनसीदति॥नहिपथ्यायिनकायेनापतेव्याधिवेगाः॥विपरीतेनी
यं॥इदंपथ्याविपरीतपादमहत्एकीभवतिअर्थात्॥अयुक्पादेचतुर्थीक्षरात्परोजको
रःकर्तव्यःयुक्पादेयएववर्तिष्यते॥यथा॥भर्तुरक्षोनुवर्तिनीयास्त्रीस्यात्सास्थिरालक
क्ष्मीःस्वप्रभुत्वाभिमानिनीविपरीतापरित्याज्या॥चपलाएजोन॥अयुक्पादस्यपथ्या
चतुर्थादूर्ध्वंनकारोभवतियुक्पादेयएववर्तिष्यते नदाचपलानामसानुप्रवक्त्रं॥अ
त्रोदाहरणं॥क्षीयमाणाग्रदशनंवक्त्रंनिमीलनासागरं॥कन्यकावाक्यचपलातभते॥

धूर्तसौभाग्यं ॥ विपुलायुग्लसप्तमः ॥ अधिकारोयं ॥ यच्चतुर्थादित्यनेनसर्वत्र यकारेऽ
ते यदयुक्तादेसप्तमेवर्णेलघुर्भवति तदाविपुलानाम ॥ ननुपथ्यालक्षणेनभूर्नत्वा
त्यनरक्तमेतत् नैवं ॥ विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वान्नह्यनुपपद्यतेः युक्तारेस
प्तमेलघुनावश्यमेवभवितव्यं ॥ प्रथमतृतीयोक्तेनावेतायकारस्यापवादः ॥ तथावक्ष्य
ति ॥ पथ्यायांतुयजिजकारएवावतिष्ठते ॥ सर्वतःसैतवस्य ॥ सैतवस्याचार्यस्यमतेन
अयुक्तादेपिसप्तमोलकारएवकर्तव्यः अत्रोदाहरणं ॥ सैतवेनपथाणीवंती र्णादर्शिरथा
त्मजः ॥ रक्षत्वयकरीपुनःप्रतिज्ञांसैतवाऽनी ॥ श्रोन्नोत्त्व ॥ सर्वतःसैतवस्येतिनिवृत्तं च
पलायुजोजित्येतस्मात्स्थक् ग्रहणमनुवर्तते ॥ विपुलायुग्लः सप्तमइतिसर्वमनुवर्त्तते
अयुक्तादेचतुर्थादक्षरात्परोयकारोधितत्वात् भकारेफनकारतकारयदाविक
ल्पेनभवंति तदासोविपुलानाम ॥ तत्रभकारेणविपुलोदा० इयंसरेचंद्रमुखीस्मित
ज्योत्स्नावमानेनीदीवरात्तीहृदयंददातीति तथापिमे ॥ अयुगइतिजातिपक्षयोरप्य

पादयोर्ग्रहणंव्यक्तिपक्षेपुनरेकस्य ॥ एकपक्षेपुनःप्रथमस्यतृतीयेस्पवा ॥ तथाचमहा
कवीनांप्रयोगः ॥ वटेवटेवैश्रवणश्चैत्यरेचत्यरेशिवः ॥ पर्वतेपर्वतेरामः सर्वत्रमधुसूदनः
देवमजयतिश्रीमान्दुधारोमहीपतिः ॥ यस्यप्रसादाद्भवनंशाश्वतेपथितिष्ठति ॥ उ
पलास्थतेप्रोज्जलिना विनीतेनागरत्मना ॥ नारायणस्तोमिसदाभकारोभयनाशन मि
त्यादि ॥ इदानींरेफविपुलोदा० लक्ष्मीपतिंलोकनाथंरथांगधरमीश्वरं यज्ञेश्वरंशार्ङ्ग प
राणप्रणमामित्रयीतनुं ॥ व्यक्तिपक्षे ॥ महाकविंकालिदासंवंदेवाग्देवतागुरुं ॥ यन्नो
नेविश्वमाभाति दर्पणेप्रतिबिंबवत् ॥ तृतीयेपक्षे ॥ कामिनीभिःस्तनश्रीतिःकस्मैना
मनरोचते यदिनस्याद्धरिवीचिचंचलंतज्जीवितं ॥ इदानींनकारेविपुलोदाहरणं ॥ य
स्याविभातिनिविपुला मन्मथस्यानपीडिका ॥ याचतुःषष्टिचतुरासास्त्रीस्वान्यवल्लभा
स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणभाक्तिमीति तेषु निपुणा ॥ अत्रेवभारविः ॥ युयुत्सुनैवचांकं
नामुक्तमिदं त्वया ॥ नपक्षिनोदिवंसने कक्षनाजिनवल्कले ॥ व्यक्तिपक्षेकालिदासः ॥

अनाकृष्णविषये विधानोपारूढनेः ॥तस्यधर्मातेराशीर्हृद्यत्वंजरसाविना नथाच॥त
वमंत्रक्रतोमंत्रैर्दूरात्संशमितारिभिः॥प्रत्यादिष्टेनइवप्रेक्षलक्ष्यणभिदःशराः॥इदानीत
कारविपुलोदाहरणं॥वंदेदेवंसोमेश्वरंजटामुकुटमंडितं॥खड्गधरंचंद्ररेखाशिखामणिं
व्यक्तिपत्ते॥वंदेकविश्रीभारविलोकसंनमसश्रियं॥दिवाणीपाइवाभानियस्याग्रेकवयोप
रे॥तथान्येष्वपिप्रयोगः॥लोकेवेदेप्रतिपत्तयोनोहिकोर्थःपरीक्षके॥लोकव्यवहा
रेप्रतिसदृशेवालपंडितो इदानींचकारक्रमकारविपुलोदा०॥मर्कतिरिक्तंलाव
एयं विभ्रतीचारुविभ्रता स्त्रीलोलसृष्टिस्त्वन्येवनिःसामान्यसवेधसः॥वक्त्रिपत्तेक
विदासः॥मनोभिरामाःप्रणवेनोरधनेमिखनोन्मुखैः॥यद्भूमंवदिनीःकेकाहिधचिन्ना
स्त्रिखंडभीः॥प्रथप्रदोषेदोषज्ञःसंवेसायविशांपतिः॥सनुःसन्नवाकस्त्रविलस
जीजितश्रियं॥तृतीयेपादे॥प्रदूरवर्तिनीसिद्धिराज्यनिष्णयात्मनेः॥उपस्थिते
यंकटहस्तीनाम्निकीर्तितएवयत्॥श्लाघ्यसयोगोपिवेदेन्द्याःपत्कःप्रावेशवासिनः

राम

अनन्युजानेसत्यासीत्सेवजायाहिरण्मयी॥सकारेणापिहिकचिद्विपलाद्रप्यते॥ति
तेनुलभतेलक्ष्मीमतेवापिसुरांगनाः॥क्षणविध्वंसिनीकापेकाचिंतामरलोरणे॥स
कीर्णाश्चविपलाप्रकारादृश्यंते॥तथाचभारविनोक्तं॥चकचिल्लालेप्रसरतावचिदाय
त्यनिष्पतंपुनेवसारंगकुलंतयाभिन्नंहिमाकुलं॥इत्यादयोविपलाविकल्पाःसंकीर्ण
श्चानुकोटिशःकावेषुदृश्यंते सर्वासांविपलानांचतुर्थावर्णःप्रायेणगुरुर्भवतिहस्वान्ता
यः॥प्रतिपादंचतुर्थापदचतुरर्थीचतुर्णमात्राणांवृत्तिः॥अनुष्टुभःपादार्धंप्रतिप
दचतुरक्षरत्वधायद्वत्तंनिष्पद्यतेतत्पदचतुरर्धीनाम॥अत्रोदा०नस्याकटात्तविद्वेषैःक
पितनुःकुटिलैरलिदोर्घैः तत्तत्कदर्थनविधियत्नवतेनयः॥पदचतुरर्धनचलेतिप
दस्थःप्रतिपदमेव अत्रगुरुलघुविभागोनेष्यते॥गावंतआपीः॥गकोघावंतेवेडवनप्र
णीमपिपादानांतत्पदचतुरर्धी आपीडसंज्ञकंभवति॥अंतेगुरुर्यंयद्वृणादत्रणीमाणां
लघुत्वमप्यनुज्ञातमत्रकारलेतिमन्यामहे॥तत्रोदा०कुणालितसहकारस्तवद्विमधुविश
शांकेविकसितकमलसरसिमधुसमयेस्मिन्नवसमिपथिकस्तवयदियदिभवतिनव

विपत्तिः॥गाथादौ चेत्प्रत्यापीडः॥ गकारौष्ठौ आदौ चेद्वृत्तेः प्रत्युत्तरार्धमपि पादानां तदा प्रत्यर्ध
चतुरर्धेप्रत्यापीडसंज्ञं भवति॥ अत्रापि पूर्ववत्शेषाणां लघुत्वमेव॥ अत्रोदा० चिन्तामणेरमे
यति कांतवनमिदमपारिजातः॥ कूजन्मधुकरकलरवक्रमतनुधूतिपिंकः किलमुखरीकृत
सुरभिकुसुमचितलतति॥ प्रत्यापीडोगाथादौच॥ गकारौतेमञ्जायार्थः॥ तस्मिंवपदे च
तुरर्धे स्यांतेआदौच यदिगकारौभवतः तदाप्रत्यापीड एव भवति॥ तस्योदा० कोनु
वदनसरोजहृद्यंघनसुरभिमधुरसाग्र॥ पांतुरहसि सततमभिलषितमनोमेकिंचि
दकलितनयनमविरतमणिनेपुरस्त्रीयं तदेवंविधः प्रकारः प्रत्यापीडोभवति॥ प्रथमस्य
विषयपसिमंजरीलवल्यमृतधारा॥ आपीडग्रहणंनिवृत्तं॥ तेनैवसमस्तचतुरार्धनि
र्वृत्तं॥ तदेवपदचतुरर्धं प्रथमस्यपादस्य विपर्यासेमंजरीलवली अमृतधारेतिधानं
भवति॥ प्रथमस्यपादस्यद्वितीयेनविपर्यासेमंजरी॥ प्रथमस्यतृतीयेनविपर्यासेलव
ली॥ प्रथमस्यचतुर्थेनविपर्यासेअमृतधारा॥ तत्रमंजर्युदा० जनयतिमनोप्रतिनि

दयेकामिनांचूतमंजरी॥ मिलदलिचक्रचंचुपरिचुंबितकेसराकोमलाग्रामलयवातप
रिनर्तितनरुणिरवस्थिता॥ लवल्युदा० विदारविधुरदृगंगनाकपोलोपमंपरिणतिधर
पीतपांडुछवि॥ लवलीफलंमिदृशेभवतिजागतिकिमकरीतलमतिस्वादुमहरं॥ अ
मृतधारोदा० यदिवांछसिकर्णरसतनमृतधारामिर्यदिहृदिवापरमानंदरसं॥ चेत
सुगधरणीधवाणी ममृतमयीतत्कावगुणभरणं॥ केचिदापीडादिष्वपिपाद
विपर्यासंसतिमंजर्यादिनामानीच्छंति॥ इतिचतुरर्धाधिकारः॥ उद्गतामेकतस्त्रो
स्त्रोनसोजोभ्नोरस्त्रोस्त्रोग॥ यत्रप्रथमेपादे सकारजकारसकारलकारेदशाक्षरगण
भवंति॥ द्वितीयेपादेनकारसकारजकारगकारैर्दशैव॥ तृतीयेपादेभकारनकारभ
लकारगकारैरेकादशैव॥ चतुर्थेपादेसकारजकारसकारजकारगकारैस्त्रयोदशैव
तदुद्गतानाम॥ तत्रोदा० मृगलोचनाघनशिखरीवरुचिरदशनानितंबिनीहंस
ललितगमनालतेनानुपरिणीयतेयदिभवेत्कुलोद्गता॥ यत्रस्तत्रैगकारौलकारौ
चाध्ययते तत्रतेनैवतत्पादःसमाप्यते उद्गतामितिकर्मविभक्तिप्रवर्ण

त्यूढेत्यर्थः॥एकतइतिप्रथमपादंद्वितीयेनसहाविलंबेनपठेदित्यर्थः उ
पस्थितप्रचपितंप्रथगाद्यमित्यतःसिंहावलोकन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्तते॥तेनाद्यमे
वपाद्यंदमेकतःपठेत्॥एकतइतिल्यब्लोपेपंचमी॥तृतीयस्यसौरभकनौभो॥तृती
यस्येतिग्रहणात्तस्याऽऽकृतायाएवान्येत्रयःपादागृह्यंते॥तृतीयेपदेविशेषः॥आ
कृतायांपदातृतीयपादेरेफनकारभकारगकारेदीर्घाद्वराणिभंतितत्सौरभकंनाम
तत्रोदा०॥निनिचारिनापिनयनेननदपिकिंमिदृगतोभवान्॥एतदेवतवसौरभ
कंयदुदीरितार्थमपिनावबुध्यसे॥ललितंनोसौ॥तस्याएवऽऽकृतायास्तृतीयपाद
स्थानोसौभवतेत्सदाललितंनामवृत्तं॥तत्रोदा०॥सततंप्रियंवदमुदारममलहृद्य
गुणोन्नतंसुललितमतिकमनीयतनुपुरुषंत्यजंतिनतेजातुपोषितः॥उपस्थितप्र
चुपितंप्रथगाद्यमोजभौगोस्त्रान्त्रोनोन्त्रोयु॥यत्रप्रथमेपादेमकारसकारजकारजकार
नकारागकारोभवतः॥द्वितीयेसकारनकारजकाररेफःगकारश्च॥तृतीयेनकारोसकारो

ऽन्तेत्रयोनकारजकारयकारोयतऽपस्थितप्रचुपितंनामवृत्तंभवति॥तत्रोदा०॥रा
माकामयमूरिकामगायतनेत्रा॥हृदयंदरतिपयोधरावनम्रा॥इयमतिशयसुभगा
ऽऽकृविधिनिधुवनकुशलालिनांगी॥एथगाद्यमितिऽऽकृतामेकतःपठेदित्यनुवृत्ति
रेवकांतिरासार्थं॥अत्रननीयपादस्यवस्यामकारस्यविभज्यपाठलिंगान्नगणवर्धमानं
तृतीयेनोस्त्रान्सो॥तृतीयस्येतिवर्त्तते॥तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपितेतृतीयस्यपादस्यस्था
नियदानकारोसकारनकारोपुनर्नकारसकारौचभवतः॥अन्येत्रयउपस्थितवृत्तसदा।
वर्धमानंनामवृत्तंभवति॥तत्रोदाह०॥विंवोष्ठीकुटिनोन्नतनाभिनावनतांगी॥हरिणी
शिशुनयनानितंवगुवी॥मदकलकरिगमनापरिणतशशिवदना जनयतिममम
सिमुदंमदिरासी॥ऽऽकृविराएयभंतत्रा॥तस्मिन्नेवोपस्थितप्रचुपितेदृयदातृतीयस्य
पादस्थानेतकारजकाररेफाभवंतितदाऽऽकृविराजयभंनामवृत्तंभवति॥तत्रोदा०
कांतोयंकनकोज्ज्वलामनोदरमूर्तिः शशिनिर्मलवदनाविलासनेत्रा॥पीनोन्नतिं
वशालिनीसुखयतिहृदयमनिशंतरुणानां॥उपस्थितप्रचुपितादीनामस्मिन्प्रवेश

यितुंनशक्यते संज्ञातोनोक्ता ॥ अथ ॥ एवमुद्भावनानिछंदासुक्तानि इदानीतन्नियमे नोच्यते ॥ अथ इत्यधिकारोयं मध्यापरिसमाप्तेः यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोर्धइत्येवनहेदिनव्यं ॥ उपचित्रकंसौरलोगौभोगः ॥ यस्याप्रथमेपादेसकारास्त्रयोजकारगकारोचैकमेण हितीयेसकारास्त्रयोगकारोच भवतस्तदुपचित्रकंनामवृत्तं ॥ अर्द्धसमवृत्तस्यसमप्रविभागवचनत्वात् हितीयमर्धंतारणमेव ॥ तत्रोदा० उपचित्रकमत्रविराजते वृत्तवनेकुसुमैर्विकसद्भिः ॥ परपुष्टविपुष्टमनोहरं मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥ इत मध्याभोगौ गुरुजौ ॥ यस्याप्रथमेपादे त्रयो भकाराः गकारोच हितीयेनकारजकारौ जगौयुतोभवतस्तदुत्तेमध्यानामवृत्तंभवति ॥ अत्रापिप्रथमार्द्धहितीयाविव तृतीयच तुर्थौपादौभवतः ॥ तत्रोदा० यद्यपिशीघ्रगतिर्मृदुगामीवरुधनयानविहंगमपेति ॥ नतिशयत्वरिताचमहिन्यति गतिः कथिताऽत्रमध्या ॥ वेगवतीसौसौभोजौगः ॥ यस्य प्रथमेपादेत्रयः सकाराः गकारश्चैकः हितीयभकारस्त्रयोगकारोच भवतस्तदुवेगवतीनाम वृत्तं ॥ तत्रोदा० नवमंजनमधिपसे नंवेगवतीसदृतेसमरेषु ॥ प्रलयोग्निरिवप्रमदेनकारनकासे

मिवाभिमुखंवीनांकःशकतश्चितिभरन्निवहेत् ॥ भद्रविराट्जौगौरिसोज्जौगः ॥ यस्यप्रथमेपादेनकारजकारौरफगकारोच हितीयेभकारसकारजकारः गकारो चभवतस्तदुभद्रविराण्नाम ॥ तत्रोदा० यत्पादनखेचकास्तिचक्रंदृस्तेवाकुलिशं प्रारोहत्वंवा ॥ गजाजगदंकवतीभद्रंभद्रविराट्समश्नुते सौ ॥ अर्द्धोपछंदसकोनःपातित्वेपिविशेयसंज्ञायामर्धसमाधिकारपाठः ॥ केतुमतीस्त्रीसौसौनौगः ॥ यस्य प्रथमेपादेसकारजकारोसकारगकारश्चहितीयेभकारोरफनकारगकारोचभवतस्तदु केतुमतीनाम वृत्तंभवति तत्रोदा० हतेभरिभूमिपतिचिरंयुधिसदस्त्रजपलक्ष्मी ॥ सहेतनकोपिवसुधायकेतुमतीनरेंद्रतवसेनां ॥ आख्यानकीतोजौगौगुरुजौजौगः ॥ यस्यप्रथमेपादे नकारोजकारोभकारोचभवतः हितीयेजकारनकारोजकारोगकारो चभवतस्तदुत्तमाख्यानकीनाम ॥ तत्रोदा० ॥ शृंगारलीलाभरणगीतनादैर्जनस्यचि त्तेमुदमाधत्ती आख्यानकीचमरजन्मजातामहोत्सवस्याभवनेकृतांती ॥ आ ख्यानकीवार्तादारिकोच्यते ॥ विपरीताख्यानकीजौजौगौजौजौगः ॥ यस्यप्रथमेपादे

जकारनकारोजकारोगकारोचद्वितीयेतकारेजकारोगकारोचभवतः तद्वृत्तंविपरीता
ख्यानकीनाम ॥ तत्रोदा० अलंतवालीकवचोभिरेभिः स्वार्थप्रियेसाधयकार्यमन्यत्
कथंकथंतृणिनोनुकंस्यादाख्यानकीचेद्विपरीतवृत्तिः ॥ एतयोश्चवस्यमाणयोर्जात्यं
तरेपिविशेषसंज्ञार्थमधिसमाधिकारणाः ॥ हरिणप्लुतासोत्रोग्लोत्रौ ॥ यस्यप्रथ
मेपादेसकारस्त्रोलकारगकारोचद्वितीयेनकारभकारोभकाररेफोचभवत स्तद्
वृत्तंहरिणप्लुतनामः तत्रोदा० तवमुंजनराधिपद्विषांभयविवर्जितंकेतुलघीयसो
रणभूमिपराङ्मुखंवर्त्मनोभवतिएषगंधगजंहरिणप्लुता ॥ अपवक्त्रंनोलीग्लोत्रौ
यस्यप्रथमेपादेनकारोरेफलकारगकारश्चद्वितीयेनकारजकारोजकाररेफोच
भवतः तद्वृत्तंअपरवक्त्रंनामभवति ॥ तत्रोदा० मज्जद्विपेक्रपणेनचेतुषानेश्वरप
श्यतियत्तवाननं ॥ नपुनरपरवक्त्रमीक्षतेसदृसुविनोष्टिजनस्यथाविधः ॥ अ
स्यचेनालीयांनगीत्वेपिविशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ॥ पुष्पितात्रानोयौजौजौग
यस्यप्रथमेपादेनकारोरेफयकारोरेफयकारोचद्वितीयेनकारजकारोजकाररेफो रम

गकारश्चभवतितद्वृत्तंपुष्पितात्रानामभवति ॥ तदु० समस्तितदृशनामृगायता
क्ष्योस्मितसुभगाप्रियंवादिनीविदग्धा ॥ श्रीपहरतिनृणांमनांसिमा धमरकुला
नितेवपुष्पितात्रा ॥ इयमर्थोपछंदसिकोनभेता विशेषसंज्ञार्थमत्रोच्यते ॥ यव
मतीर्जौर्जौजौजौग ॥ यस्यप्रथमेपादेरेफजकारोरेफजकारोद्वितीयेचजकाररे
फोजकाररेफोगकारश्चभवतितद्वृत्तंयवमतीनाम ॥ अत्रगकारलकारयोः सत्रेषुनिय
मादभावात् असंप्रदायात् पादव्यवस्था ॥ तत्रोदा० पद्मकंतुकोमलेकरेणिभाति
प्रसस्थमधिलांछनंनयाचयस्या ॥ सायवान्वितामवेहनाधिकाचसमस्तबंधुएजिता
प्रियस्वभर्तुः यवान्वितायवमतीनामधेयं ॥ प्रोक्तैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदंतेग ॥ यस्यप्रथमे
पादेएकोनत्रिंशदक्षराणिभवंति द्वितीयेमधेतादृशमेव ॥ अंतेगितिनियमार्थमिहन
अंत्येएवगुरुर्नान्यत्र ॥ तेनापूर्वपादेअष्टाविंशतिर्लघवः अंतेगुरुश्चेतिकृत्वापादे
त्रिंशल्लघवोगुरुश्चांतेभवति ॥ तत्रोदा० अभिनवकुलवधूमधूपमौलिस्मितलव

८० ३८

लमुखवितहसितनमधोसह॥ चरमलयपवनरयतरलितसिरसिजरजसिमनसिशयवित
ते॥ विकसितविविधकुसुमशबलमसुरभिपरिमलनिहतशकलजने॥ ज्वलयति मम हृद
य मतिशयमिहसुतनुतव विरहदहनविषमशिखा॥ खंजामहत्पयुज्जीति॥ इयमेवशि॰
खापूर्वोक्तेमहतिनिवहत्तरेपादेऽयुजिसतिपरिशेष्यात्प्राप्तेऽयुजिसतिरखंजानामभव
ति॥ अथमेकाक्षरः॥ एकत्रिंशदक्षरोविषमः पादः कर्तव्यः एकोनत्रिंशदक्षरश्चसमः॥ श
यंयथाप्राप्तमेव॥ तत्रोदा॰ अथघनघनविशदशरिशिहतजनहरिपरिरंभणकलकेलिकु
लकोलभे॥ अविकसदशनकुसमधनपरिमलसुरभितमहतिशरदिसमये॥ छविशशि
महसिविततसरसिरुहमुदिनमधुलिहि विमलितधरणितले॥ किमपरमिहकम
लमुखिसुख मनुभवतिममहृदयकलमधुना॥ अर्धसमवृत्ताधिकारोनिवृत्तः॥ इतिम
हाकविश्रीलायुधविरचितायांछंदोरत्नेपंचमोध्यायः॥ यतिर्विछेदः॥ विच्छिद्यतेविभज्यतेपदा
नेस्मिन्निति विछेदः विश्रामस्थानंसचयतिरित्युच्यते॥ तत्रवृत्तेयतिशब्देनैवव्य

रादर्शनान्निरर्थकंसंज्ञाकरणं॥ नेयदोषः॥ यतिरितिनादिताचार्यपारंपर्यगतासंज्ञे
यं न नमध्यादिवत्॥ तस्माच्छिष्यव्युत्पत्तयेऽर्थकथनं यतिरितिनादिताचार्यपारंपर्य
गतां संज्ञेयंतेनविछेदइति॥ अत्रिचलोकेपात्रांतरेखचयतिरितिसंज्ञाव्यव
हारः अपिच॥ अथयतिरित्यधिकारः आसप्तमध्यायपरिसमाप्तेः सामसुद्रियरसादिनिर्दे
शेयुक्तपतिष्टनेसमुद्रादिशब्दाः साकांक्षत्वायतिरितिनेनसंबध्यंते यतिशब्दस्याधिकरण
व्युत्पत्त्यासमुद्रयवछिन्नेषु अंतरेषयतिः कर्तव्येत्ययमर्थः सिध्यति॥ तत्रेयायत्सुपदेशेप
तिष्ठतीति॥ यतिः सर्वत्रपादांतेश्लोकार्धेतुविशेषतः॥ समुद्रादिपदांतेचेच्छ्लोकावन्न वि
नश्यति के॥ केचित्तुपदमध्येपिसमुद्रादौयतिर्भवेत्॥ यदिएणीपरोभागोनस्यात्तामेकवर्ण
को॥ इतिवार्तिकवत्स्वरः संधौक्वचिदेवएणादिवत्॥ द्रष्टव्योयतिचिंतायां एणादेशः एणादिव
त्॥ यतिः सर्वत्रपादांत इत्यस्योदाहरणं॥ विमुक्ततानंदेदायेति॥ तस्यैवप्रत्युदाहरणं॥
नमस्तस्मैमहादेवपाशशत्रुकृधारिण इत्यधमादि॥ श्लोकार्धेतुविशेषतइत्यत्रस

२०
३२

धिकार्थोभावः स्यष्ठिविभक्तिकंत्वेतिविशेषः॥तत्रोदा० नमस्यामिसदेद्भूतमिंधनीकृतमन्म
थं॥ईश्वरात्वंपरंज्योतिर्जानतिमिरापहं॥अत्रेश्वरमित्यस्यमकारणसंयोगोनकर्तव्यः सम
सेप्रत्युदाहरणं॥सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमंजरी॥पिंजरी॥ऊनपादाऽनुष्टुवंदामहे
शिवं॥समुद्रादिपदांतेषु व्यक्ताव्यक्तविभक्तिकं॥तत्रप्रथमाएकविभक्तिपदं व्यक्तविभक्ति
कंसमासांतरंतुविभक्तिकमव्यक्तविभक्तिकं॥तत्रोभयोरुदाहरणं॥यत्तप्रत्यक्षेजन
कतनयास्नानेपुण्योदकेशिवे॥व्यक्ताव्यक्तविभक्तिकइत्यनेनसर्वत्रपादांतेइत्यनेन
संबध्यते॥तत्रोदा०वशीकृतजगत्कालंकालंनाम्यहं॥महाकालंकलाशेषशशिले
खाशिरोमणिं॥अपिच॥नमस्तुंगशिरश्चुंबिचंद्रचामरचारवे॥त्रैलोक्यनगराभंभमह
स्तंभायशंभवे॥क्वचित्तुपदमध्येपिसमुदायोयतिर्भवेत् यदिपूर्वापरोभागोनस्यात्तामिकव
र्णको॥तत्रोदा०पर्यायंतप्तचामीकरकटकनटेष्विष्टशीतलरोगइत्यादि तथा॥कुलेत्व
यिकोलाहलमुखरेभवःप्रांतकोलाहलेगइत्यादि॥तथा॥हासोल्लासवारनेमपिनु

राम

लिनाडीदलसारथिरोसौइत्यादि॥वैरंचानांतथोल्लसितचतुरगिरामाननानाचतुर्णामित्या
दि॥खड्गेपानीषमास्वादयतिहिमहिषंपत्तपातीएषत्कइत्यादि॥समुद्रादावितिकिं॥प
दमध्येपियतिपादांतेमाभूत्॥तथाच॥प्रणमतभवंवंधकूशनाशायनारयणचरणसरो
जद्वंद्वमानंददेनुमिति॥पूर्वोत्तरभागयोरेकांशत्वेनयतिरीष्यते॥तत्रोदाहरणं०॥एतस्पो
र्गंडतलत्तलंगादत्तेंद्रकस्यामित्यादि॥एतस्याराजतिसुमरवमिंदपूर्णेंदुप्रकाशमित्या
दि॥तथा॥सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविंदःशिवइत्यादि॥पूर्वोत्तरयोःसंधौक्वचिदे
वंपदादिवत्॥अस्यार्थः॥योयंपूर्वापरयोरेकादशःस्वरसंधौविधीयतेसक्वचित्पूर्वस्यांतभ
वतिक्वचित्परस्यादिस्यादिवत्॥तथापाणिनेःस्मरणं॥अंतादिवच्चेति॥तत्रपूर्वेतिवद्भावे
उदाहरणं॥पादस्यानेपगतयमनासंगमेनाभिरामा जेभाएतौभक्तंभोक्तुवदधतइत्यादि
तथा॥दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतचिन्मात्रमूर्तये॥स्वानुभूत्येकमानायनमःशांत
यतेजसेइत्यादि परादिवद्भावेउदाह०॥कंधंविध्याद्विजध्यांनिकषतिमहियस्यादि

६०
३३

तोस्रनहासीदित्यादि॥ मूलंतूलंतुगाउप्रदरहरहवीकेशकेशोपिवक्रप्रत्ऊरुणकादि किंते इत्यादि॥ अत्रहिस्वरस्यपरादिवद्भावेव्यंजनमपिनद्भुक्त्वात्तदादिवद्भवति॥ यदिस्त्रीपरोभागो नेस्यातामेकवर्णीकौइत्यादिवद्भावधिधावपिसंबंधते तेनअस्यावक्रुभवतिन पूर्वोदृशोमंविभातीतेवविधायतिर्नभवति॥ यरणादेशःपरादिवदित्यस्योदा० विततयनतुयारस्त्रोदश्रुत्रामद्रुवास्वविरलपदमालांश्रणमलामुल्लिवंतेइत्यादि॥ नित्यंप्राक्पाक्पदसंबंधाश्चादयःप्राक्पदात्तवत्तेभ्यःस्वीयतिर्नकर्त्तव्येत्यर्थः॥ तत्रोदा०॥ स्वादुस्वछंचहिमसलिलंश्रीतलकस्यनस्यादित्यादि॥ नित्यंप्राक्पदसंबंधाइतिकिं॥ अन्येयांस्वीपदात्तद्भावोमाभवत्॥ तद्यथा॥ मंदायंतेनखलुसुहृदामभ्युपेतार्थकृत्यइत्यादि॥ परेणनित्यसंबंधाःप्राक्पदात्तवत्पदादिवत्॥ तेभ्यश्चायतिर्नभवतीत्यर्थः॥ तत्रोदा०इःस्वंमेप्रत्तियतिहृदयेऽःसदस्त्वद्धियोगइत्यादि॥ परेणनित्यसंबंधाइतिकिं॥ कर्मप्रवचनीयेभ्यःपरोयेपतियेयास्यात्॥ तत्रोदा०प्रियंप्रतिस्फुरतादेमंदायंतेनखल्विति॥ श्रेयांसिबहुविघ्नानिभवंतिमहतामपिइति॥ श्रयंतुचाद्दीनांश्चादीनांचैकाक्षरेणानेकाक्षरेणंवायादांतेयतेश्चनादिवद्भावइष्यते॥ नत्व

नेकाक्षरेणंपादमध्ययतो॥ तत्रहिपदमध्येपिचामीकरादिष्वियतेरभ्यनुज्ञातत्वात्॥ तत्रचादीनामुदा०प्रत्यादेशादपिचमधुनोविस्मितभ्रूविलासमित्यादि॥ प्राचीनामु०दूरात्सुप्रमोदंहसितमिवपरिएष्यमाणासखीभिरित्यादि॥ नपर्यतोस्त्रियन्तानांप्रस्तारगणनाविधौ॥ स्वीचार्यकृताभिख्याचिन्हंविंचिदिहोच्यते॥ तत्रगायतेछंदसिवृत्तं॥ तनुमध्यातोयो॥ यस्याःपादेनकारयकारोभवतस्तत्तनुमध्यानामवृत्तंभवति॥ तत्रोदा०धन्यास्त्रिभुवनेचैकन्यातनुमध्या॥ श्रोणीस्तनगुरुर्भूयात्यतिर्भोग्या॥ अत्रपादांतेविश्रामेणयतिःकर्तव्येत्याम्नायः॥ उक्तमिहि॥ कुमारललितानाम्नोग॥ यस्यपादेजकारतकारोगकारश्चभवंतितत्कुमारललितानामवृत्तंभवति॥ तिसृभिश्चतुर्भिश्चयत्पदैरंवर्ण्यंति॥ तत्रोदा०यदीयरतिभ्रूभोविभातितिलकांकः॥ कुमारललितासौकुलान्पटतिनारी॥ अत्रकेचिद्वाणंपंचभिश्चयतिमिछंति॥ तत्रोदा०इदंवदनपद्मंप्रियेतवविभाति॥ इत्युक्तिवरुद्धंमनोभ्रमरतामे॥ अनुष्टुभि॥ माणवकाकीर्तितकंभोलोगा॥ यस्यपादेभकारतकारोतकार

गकारो भवेत तत्र नागवधूरतिरेकं नाम ॥ तत्रोदा० नागवधूरतिरेकं यः कुरुतेऽद्रुवयाः ॥ हास्यमसौ याति जनेऽत्रिसुरिवस्त्रीचपलैः ॥ अत्रचतुर्भिश्चतुर्भिर्यतिरित्याम्नायः ॥ चित्रपदा भोगो ॥ यस्यपादेभकारोगकारो भवेत तत्र चित्रपदा नाम तत्रोदा० यस्यमुखेप्रियवाणी चेतसि मज्जनमाच चित्रपदापि चलत्स्त्रीलंपुरुषं नेजहाति ॥ अत्रपादांतेयतिः विद्युन्माला भोगो ॥ यस्यपादेभकारोगकारोचभवेत तत्र विद्युन्माला नाम वृत्तं ॥ तत्रोदा० विद्युन्माला लोलाभोगान्मुक्त्वामुक्तौयत्नं कुर्यात ॥ धीनोत्पन्नैः सामान्यसौख्यभोक्तुं यस्याकांक्षेत ॥ अत्रचतुर्भिश्चतुर्भिर्यतिरित्याम्नायः ॥ वेदहत्या ॥ दलमुखी नाम ॥ यस्यपादेरेफनकारसकारा भवंति तद्वृत्तं दलमुखी नाम ॥ तत्रोदा० जेऽयोरनिश्चयक्रूरंपश्यंस्वप्नेकटदशनं ॥ आयतं कलहंनिरतांतां स्त्रियं त्यजेद्दलमुखीं ॥ त्रिभिरष्टभिश्च यतिर्यत्रक्रूरंपश्यंस्वप्नेरित्याम्नायः ॥ भुजगशिशुसुहृतानाम ॥ यस्यपादे नकारोभ्रकारश्च भवति तद्भुजगशिशुसुहृता नाम ॥ तत्रोदा० इयमधिकतरंरम्या विश्वंकुर्वत्यश्यामा ॥ रमयतिहृदयं पुंसां भुजगशिशुसुहृता नारी ॥ वक्रगतिरित्यर्थः शिशुशब्दस्य साथैकत्वादत्रैरप्युक्तं ॥ अस्यस्थाने तस्यणगतिवक्रं भावानुन्मीलिनाः

फणिशिशोभवेनापराधः सप्तभिर्वाभ्यांचयतिरित्याम्नायः ॥ हंसरुतम्नोगो ॥ यस्यपादेभगणनगणेगकारोचभवंति तद्वृत्तंहंसरुतं मतं ॥ इदमंचलिविद्वत नाम ॥ तत्रोदा० अभ्यंगनिश्चलितस्त्रीमंजीरक्वणेनतुल्यं ॥ तीरेराजति नदीनां रम्यंहंसरुतमेतत् इदमत्रश्लिष्टवितमपि अनुष्टुभिवाध्यंपंक्तौ ॥ सुद्रविणमेणेमेसा ॥ यस्यपादे मकारसकारजकारगकाराभवंति तद्वृत्तंसुद्रविणा नाम ॥ तत्रोदा० विश्वंतिष्ठतिकुक्षिकोटरेवक्त्रेयस्यसरस्वतीसदा अस्मद्गुरुपितामहो गुरुर्वेद्या नाम विराट्पुनातुवः ॥ अत्रपादांतेयतिः ॥ पलवौम्नौयोभयस्यपादे मकारनकारयकारगकाराभवंति तद्वृत्तंपलवो नाम ॥ तत्रोदा० मोमांसारसमधुरं पीत्वाशास्त्रोक्तफलं रितरोभाति ॥ एवंसंसदि विदुषां मध्येनल्पामोजयशवेंधत्वात ॥ पंचभिःपंचभिर्यतिरित्याम्नायः ॥ रुक्मवती भोसगो ॥ यस्यपादेभकारमकारसकारगकाराभवंति तद्वृत्तं रुक्मवती नाम ॥ तत्रोदा० पादतलेपद्मोदरगौरैराजतियस्याऊर्ध्वंगौरवा ॥ सा भवतिस्त्रीलक्षणयुक्तारुक्मवती सौभाग्यवतीच पादांतेयतिः ॥ मयूरसारिणी जोगौ ॥ यस्यपादे रेफजकारोरेफगकारोचभवेतवृत्तं मयूरसारिणी नाम ॥ तत्रोदा० यावेयस्यपक्षौ

पादेरेफजकारो रेफगकारोच यावनांतरप्युपेतिरतिं यामुजंगभोगसक्तचित्ता॥ यदु
तं प्रयातिसतता सातांमयूरसारिणींविजयान् पादांतेयतिः॥ मनाभौसोौ॥ यस्यपादेम
कारभकारसकारगकाराभवंतितद्वृत्तंमत्तानाम॥ तत्रोदा० स्वेरोल्लोपैः श्रुतिपुटपैर्य
गीतक्रीडासुरतविशेषैः वासागारेकृतसुकृतांनामत्तानारिरमयतिचेतः॥ चतुर्भिःषड्भिश्च
यतिरित्याम्नायः॥ इदमकन्याकनकोज्वलदीप्तिः॥ लक्ष्मीरिवद्यानवासदनपुरोपनी
नाथमुपस्थितां॥ अत्रहाभ्यांमणिभिश्चयतिरित्याम्नायः॥ एकरूपंसौजौगौ॥ त्रिएभि
रिंद्रवज्राततोजौगौ॥ यस्यपादेतकारोजकारगकारोगकारश्चभवंतितद्वृत्तमिंद्रवज्रानाम
मः॥ तत्रोदा० यस्यांत्रिषट्सप्तमगौरमंस्याद्वर्णंतुजंघेरवमंचतद्वत् गत्याविलासीकनद
सकांतेतामिंद्रवज्रांकुवतेकवींद्राः॥ अपिच॥ येदुर्दैत्याएदभूमिलोके देयंयधुर्गौरि
जदेनसंघे॥तानिंद्रवज्राटपिदाहरणंगान्याजौवयद्यःसततंनमस्ते॥ तथा॥ गोक्ष
त्रणस्त्रीवतिनांविरुद्धमोहात्कोत्यल्पमतिर्नीपोयः तस्येंद्रवज्राभिहतस्यपातः सोणी

वृतस्येवभवत्यवश्यं॥ पादांतेयतिः॥ उपेंद्रवज्राजौजौगौ॥ यस्यपादेजकारतकारोज
कारगकारोगकारश्चभवंतितद्वृत्तंउपेंद्रवज्रानाम॥ तत्रोदा०॥ भवन्नरवाकुंददलप्रि
योयेनमंतिलक्ष्मीस्तनलेखनेपि॥ उपेंद्रवज्राधिकंकर्कशत्वं कथंगतानेरिपुदारणाय॥
अत्रपादांतेयतिः॥ वाद्यंतावुपजातयः॥ वाद्यंताविति अनंतरौजौ इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयो
पादावाहतौयदाविकल्पेनयथोक्तं भवतस्तदाउपजातयः॥ प्रस्तारवशाच्चनर्दशप्रका
राजायंते॥ तत्रोदा० अत्रोपजातिर्विविधाविदग्धैः संयुज्यतेनु व्यवहारकाले॥ अत
त्रयत्नः प्रथमंविधेयो रूपेणपुंरत्नपरीक्षणाय॥ एकं मन्यान्युपजात्युदाहरणानि
कुमारसंभवेऽष्टाविंशानि॥ समवृत्तप्रस्तारप्रसंगादुपजातीनामुपन्यासोलाघवा र्थः
केचिदिदंसूत्रंन्यायोपिलक्षणपरंव्याचक्षतेतेनवंशस्थेंद्रवंशपादयोरपिसंकरा
पूर्वजातयोभवंति॥ तथाशालिनीवातोर्मीयादयोरन्येषामपिस्वल्पभेदानांप्रयो
गान्सोल्लेख्यजातयोऽष्टौ॥ दोधकंजौभौगौ॥ यस्यपादेभकारस्त्रयोगकारोभवत
सवृत्तंदोधकंनाम॥ तत्रोदा० दोधकमर्थनिरोधकमग्रे स्त्रीचपलंधियिजानरचित

स्वार्थपरमतिहीनममात्यंचतियो नृपतिः ससुखीस्यात्॥ अत्रपादांतेयतिः॥ एगलिनीमन्नो
गोऽसमुद्रस्त्रयः॥ यस्यपादेमकारतकारोतकारगकारोगकारश्चभवति तद्वृत्तंशालनी
नाम॥ चतुर्थेमप्तमुयतिः॥ तत्रोदा० शस्त्रश्यामास्त्रिधायतात्तीपीनश्रो णिर्दृढिणाव
त्तेनाभिः॥ मध्येक्षामापीवरोरुस्तनीयाप्लाघ्याभर्तुःशालीनीकामिनीस्यात्॥ वातोभीभो
लोगश्च॥ यस्यपादेमकारभकारतकारगकारोच तद्वृत्तंवातोमीनाम॥ चतुर्भिःस
प्तभीश्चयतिः॥ तत्रोदा० यात्कन्सेकंसप्तदिग्राप्यकिंचिद्यायस्याः स्याच्चपलाचित्त
वृत्तिः॥ यादीर्घागीस्फुटसद्दृहासात्याज्यामात्रीकृतवातोमीमाला॥ वातोमी
नि स्त्रियांक्रटिकाराट्टिनइतिजीयु॥ भ्रमरविलसितभोलोग॥ यस्यपादेमका
रभकारनकारलकारगकारोभवंति तद्वृत्तंभ्रमरविलसितं नामभवति॥ सैव
यतिः॥ तत्रोदा० किंतेवक्त्रंचलदलकचितं किंवापद्मंभ्रमरविलसितं॥ इत्येवंमेन
यति मनसिभ्रांतिंकांतेपरिसरसरसि॥ रथोद्धतानीलीगु॥ यस्यपादेरेफनका
रोरेफलकारोगकारश्चभवति तद्वृत्तंरथोद्धतानाम॥ तत्रोदा० याकरोतिविवि

MEMORIAL

धैर्विटैः समंसंगतिंपरगृहरताचया॥ म्लानयात्कमपतोपिबांधवान्मा
र्गेधूलिरिवसारथोद्धता॥ अत्रपादांतेयतिः॥ स्वागतानीभोग॥ यस्यपादेरेफ
नकारभकारगकारोचभवतः तद्वृत्तंस्वागतानाम॥ तत्रोदा० आवद्यंप्रविशतो
यदिगेहेप्रणतस्यरतिर्वायुसमेतं प्राणवृत्तिरपियस्यशरीरे स्वागताभव
तितस्यजयश्रीः॥ पादांतेयतिः॥ वृत्तानीसोगु॥ यस्यपादेनकारोसकारोगकारो
गकारयश्चभवतितद्वृत्तंवृत्तानाम॥ अत्रमंजुकवृत्तिन्यायेनसमुद्रस्त्रयएक
त्यमनुवर्तते तदेवंचतुर्भिः सप्तभिश्चयतिः॥ तत्रोदा० द्विजगुरुपरिभवकारी यो
नरयाति धनुनुन्मात्मा॥ ध्रुवमिहनिपतंतिपापोसोफलमिवपवनहतंवृक्षा
स्मात्॥ श्येनीजीलोग॥ यस्यपादेरेफजकारोरेफलकारोगकारश्चभवतित

द्रुतंशेषनीनाम॥तत्रोदा० क्रूरदृष्टिरायतानग्रनासिकाचंचलाकठोरतीक्ष्णनादि
नी॥युद्रुकाक्षिणीसदाप्रियप्रियाप्येनिकेवसाविगर्हितांगना॥अत्रपादांते
यतिः॥जगती॥अधिकारेयमाध्यायपरिसमाप्तेः॥यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो
जगतीत्येवंतद्वेदितव्यं॥वक्ष्यतितोटकंसः॥तज्जगतीपादस्यलक्षणंभवति॥वंश
स्थाज्जौजौ॥यस्यपादेजकारतकारोजकाररेफौचभवतस्तद्वृत्तंवंशस्थानाम॥तत्रो
दा० विपुद्रुवंशस्थमुदारचेष्टितंगुणप्रियंमित्रमुपाश्रमज्जनंक्षिपतिमग्नस्फुटलं
घनंकरोतियःप्राणपरिक्रमेणसःपादांतेयतिः॥इंद्रवंशगतोजौ॥यस्यपादेतका
रेफौभवतस्तद्वृत्तंइंद्रवंशानाम॥तत्रोदा० कुर्वीतयोदेवगुरुद्विजन्मनांमहीपति
पातकमर्थलिप्सया तेयंद्रवंशेपिगृहीतजन्मनः साजयतेश्रीःप्रतिकूलवर्तिनी श्र
त्रापिपादांतेयतिः॥द्रुतविलंबितंनभौभरौ॥ यस्यपादेनकारभकारौभकाररेफौचभ
वतस्तद्वृत्तंद्रुतविलंबितंनाम॥तत्रोदा०॥द्रुतगतिःपुरुषोधनभाजनंभवतिमंद
गतिश्चसुखोचितः॥द्रुतविलंबितखेलगतिंनृपःसकलराज्यसुखंप्रियमश्नुते

पदांतेयतिः॥तोटकंसः॥जगतित्यधिकारेप्रभृतेयावद्भिः सकारैर्जगतीपादः
स्यतेतावंतस्वपादेषु यत्रसकारोभवति तद्वृत्तंतोटकनाम॥तत्रोदा०॥त्यजतो
टकमस्थिरंनियोगकरं प्रमदाधिक्रतंव्यसनोपहतं॥उपधाभिरणद्रुमतिंसचि
वंनरनायकंभीरुमनायुधकं पदांतेयतिः॥पटोनौम्योयसमुद्राः॥यस्यपाद
नकारोमकारयकारोचभवतस्तद्वृत्तंपटोनाम॥अत्रभिन्नयतिः॥उदाहरणं० न
विचलतिकथंचिन्यायमार्गात्सुनिश्चितंमतिः पथिवोयः॥अमृतपटहइ
वासोपएषकर्णाभवतिचिरसुखसेव्यः सर्वलोकैः॥जलोद्धतगतिर्जगौजसौरसतवः॥
जसपादेजकारसकारौपुनर्जकारसकारौभवतस्तद्वृत्तंजलोद्धतगतिर्नाम॥य
दिः यद्वृत्तंप्रयतिः॥तत्रोदा०॥भक्तिसमरेवहन्नपिरिपुनटरिः प्रखरसोऽजौजौ
तवलः जलोद्धतगतिं यथेवमकरतरंगनिकरंकरेणपरितः ननंनोम्रा॥य
स्यपादेनकारोमकाररेफौचद्वृत्तंतत्तनाम उदाहरणं॥कुरुकरणमियंपटोत्क
टिकापटतनयचकोरीकामाधिका विरटद्दनसंगरंगैः क्रमाप्यवनतवम
खेंदुमीत्यादेशकुसुमविचित्रान्योन्यो यस्यपादेनकारयकारौपुननकारयकारौ

६.
३८

चतुर्भिः कुसुमविचित्रा॥उदाह० विगलितरागसुकुसुममासवरणलालावलयवसु
लसा॥विरचितवेषंसुरतविशेषं कथयतिशय्याकुसुमविचित्रा॥चंचलस्त्रीकानी
से॥यस्यपादेनकारोरेफौचतुर्भिश्चंचलाख्यानामउदाहरणं॥प्रतिसु
भिरभाजिपुष्पभामतनुतरतयेवसंतनकः॥तिरुणपरभृतः स्वनंराग
मतनुतरतयेवसंतनकः॥भुजंगप्रयात॥यस्यपादेचत्वारोयकाराभ
वंति तद्वृत्तंभुजंगप्रयातंनाम॥उदाहरणं॥पुरःसाधवद्वक्ति मिथ्याप्रि
नीतःपरोहेकरौत्पर्यनाशंहतोशः॥भुजंगप्रयातोपमंयस्यचित्तंप्रजेताच
शैपुष्पस्रित्रंकुमित्रं॥पादांतेयतिः॥स्रग्विणीरः॥यस्यपादेचत्वारोरेफाः सा
स्रग्विणी॥उदाहरणं॥योगेयुक्तेनिर्भरंनिर्भयस्यागिनायस्यसार्वस्वदा
नाविधिः॥तंनरंवीस्पलक्ष्मीर्यशःस्रग्विणीनूनमध्येतिसत्कीर्तिकल्पद्रु
का॥प्रतिनाद्यराजेसो॥यस्यपादेसकारजकारोसकारोचतुर्भिताद्य
राजनाम॥उदाहरणं॥परिपूर्णवासरसनातिशयंपरिपिंचतीश्रवणप्रियामित्र

राम

मिनाद्यराजपिविपुलार्थवतीनवभारतीहरतिमेहृदयं॥पादांतेयतिः कांतो
त्पीडाभ्यसौ॥यस्यपदिभकारमकारोसकारमकारोचतुर्भिर्वृत्तंकांतोत्पीडानाम
उदाहृ॥कामपरेवीसाखनुकांतोत्पीडामाप्नवतीदुःखैःपरिमुह्यंतीया॥सालभ
तिचेत्कामकयोगंगाढंःखविमुक्तास्यात्परमानंदाप्ता॥वैश्वदेवीमोया विप्रिय
स्यय॥यस्यपादेमकारोचतुर्भिर्वृत्तंवैश्वदेवीनाम॥पंचसुसप्तसुचयति॥उदा०प्र
ज्यःपुण्यात्माजायतेतुपिवंशेतारकःपुत्रोसोयेनगोत्रंपवित्रं॥गोविप्रज्ञातित्वा
मिकार्यप्रवृत्तःशुद्धःश्राद्धादौवैश्वदेवीभवद्यः॥नवमालिनीनोभाविति॥य
स्यपादेनकारजकारनकारयकारोभवंतिवृत्तंवेनमालिनीनामः॥उदाह०प्रव
यसोमुकेनपरिवीतासकलेनानागघरणाक्षा॥दृष्ट्वाववक्रकुचकुंभयो
र्यत्स्ववनमालिनीवनपलक्ष्मीः॥अत्रवसमुद्रैर्यतिरित्यामायः॥इतिभट्टकेदा
रविरचितायांछंदोरत्नाख्यायांवृत्तोद्धारः॥इदानीमतिजगतीशक्वर्यतिशक्व
र्यष्टयः॥इतिसप्तछंदांसिएकैकपादाक्षरवृद्धानिमेरुप्रस्तारेणप्रतीयंते॥त

त्रातिजगत्यां ॥ प्रहर्षिणीम्नोज्नौ त्रिकदशको ॥ यस्यपादे मकारनकारजकारे
फ्गकाराभवंति तत्प्रहर्षिणीनाम ॥ त्रिभिर्हयैर्भिप्रयतिः ॥ उदा० उत्तंगस्तनक
लसहयानतांगीलोलाक्षी विपुलनितंबशालिनी च ॥ विंबोष्ठी नरवरमुष्टिमे
यमध्यासानारीभवमनःप्रहर्षिणीते ॥ रुचिराज्नौ जोसमुद्रनदकौ ॥ यस्यपा
दे जकारभकारौ सकारजकारा अपि भवंति तद्रुचिरानामभवंति ॥ चतुर्भिर्नयै
र्भिप्रयतिः उदा० मृगनयनाग्रेनतरुचिरोवरस्त्रियः कपोलेभ्रकुटिनिजोग्रप
स्तवः लोलादृग्दृढनितंबगौरवेनतस्मरःपुनानवशिप्रशिरोवरःशिवः ॥ मत्तम
यूरानौ येसोगः ॥ यस्यपादे मकारतकारयकारगकाराभवंति तन्मत्तमयूरंनामपद्यं
भवति ॥ उदा० व्यूढोरस्कःसिंहसमानानलमध्यः पीनस्कंधोमांसलदीर्घायतबाहुः
कंबुग्रीवःस्निग्धशरीरस्तनुलोमाभुंक्तेराज्यंमत्तमयूराकृतिदेवः ॥ गौरीनौ सोगः ॥ प
द्यपादेनगणेगौ नगणसगणेगुरुश्चभवतितद्वृत्तंगौरीनाम ॥ उदा० रणंगतं
शक्रंदर्पा ॥ भसंवाधानौभौसोगाविंद्रियनवकौ ॥ यस्यपादे मकारतकारनकारस

कारगकारौचेत्तद्वृत्तंभसंवाधानाम ॥ पंचभिर्नवभिर्यतिः ॥ उदा० भंक्त्वाद्रुगा
द्रुगाग्रादुभवनमतिलंघित्वा ॥ हत्वातेसैन्यकरिनरगवलंहत्वा ॥ येनासंवाधाद्वि
तिरजनिविपक्षाणांसर्वीवीनाथःसजेयतिनरपतिर्भुजः ॥ अपराजिता नौभौसोगस्त
दंत्ययः ॥ यस्यपादे नकारोरेफसकारलकारगकाराश्चभवंतितद्वृत्तंअपराजिता
नाम ॥ सप्तसप्तभिर्यतिः ॥ उदा० पृथ्वीपतिबलपंजरादपरोज्वलं मनसिजमथ
नेत्रिशूलविभृयितं स्मरसियदिमरेशिवं शशिसेखरंभवतितवतनुः परैर
पराजिता ॥ प्रहरणकलितानौभौलोचे ॥ यस्यपादे नकारोभकारनकारलगका
रगकाराश्चतद्वृत्तंप्रहरणकलितानामचकारात्परैर्वयतिः उदा० सुरमुनिमनु
जैस्तपचितचरणं रिपुभयचकितत्रिभुवनशरणं ॥ प्रणमतमहिषासुरवधुयि
तांप्रहरणकलितांपशुपतिदयितां ॥ वसंततिलकास्तौजौगौ ॥ यस्यपादे तकार
जकारौजकारौगकारश्चतद्वृत्तंवसंततिलकानाम ॥ उदा० उद्यद्विलीनजनहृद
स्तनभागुदीनीलोत्पलद्युतिमतिश्लक्ष्णलंबनाग्रा ॥ सिंहोन्नतत्रिकनटीकुटि
लालकांतीचवसंततिलकान्यपद्मभासो ॥ पादांतेयतिः ॥ सिंहोन्नता

काश्यपश्च ॥ इयमेव वसंततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन सिंहोन्नता भनाम
भवति ॥ एवमेवोदा० उद्धर्षिणी मे तवसु ॥ इयमेव वसंततिलका मे तदस्याचार्य
स्य मतेन उद्धर्षिणी नाम ॥ एवमेवोदा० प्रतिशङ्कया ॥ चंद्रावर्त्तो नो रः पस्य
पादेन कारश्च त्वारः सकारश्च भवति तच्चंद्रावर्त्तो नाम ॥ उदा० पटुजवपवने च
लिन जलेलहरितरिलिन विहगमिथुनरवमुखरविकसितकमलसुरभिसलिलं विचरति पथिकमनसि शरदिसरः ॥ अत्रस्रौ र्वसुभिश्च यतिस्त्रिया मा
मः ॥ मालत्तं नवकौचेत् ॥ सैवचंद्रावर्त्तामाला नाम भवति पदा मष्टेनवमे चवर्णे
पति ॥ उदा० नवविकसितकेवलेयदलनउतेनिशामयनवंजलधरविहगम
ने प्रणयरुपपपसरम मसचिवयदिरतिसुखमभिलषसिवरु विधे ॥ म
णिगुणनिकरोवस्त्रयः ॥ सैवचंद्रावर्तामणिगुणनिकरो नाम पदाष्टभि
सप्तभिश्च यतिः ॥ उदा० कथमपिनिपतितमतिमहतिपदेनरमनुसरतिनफलम
नुयचितं प्रणिवरयतिसुकचतटनिटंतः ॥ स्यादत्रौ नवपुरिरमणगुण
निकरः ॥ मालत्तीनोम्पोयच् ॥ यस्यपादेनकारोमकारयकारोयकारश्च भवति तम

तच्चंमालिनीनाम ॥ चंद्रकारोत्रैवयतिः उदा० प्रतिविपुललिलाटंपीवरोरः कपाटं
घटितदशनोष्ठंव्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठं ॥ पुरुषमशनिलेखालक्षणं वीरबाहुं रतिसुरभि
यसोभिमालत्तीवासुपेति ॥ भ्रष्टा ॥ स्यभगजविलसितं म्रौनौगोस्त्र
रनवकौ ॥ यस्यपादे भकारस्तौ नकारस्त्रयोगकारश्च भवतितच्चंस्रभगजवि
लसितंनाम ॥ सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ॥ उदाहरणं ॥ आयतबाहुदंडमुपचितए
णहृद्यंपीनकटिप्रदेशमयभगजविलसितं ॥ वीरमदारसत्वमतिशयगुणरसिकश्री
रतिचंचलापिनपरिहरतिपुरुषं ॥ अत्यष्टौ ॥ शिखरिणीषोन्सोभ्लौगतुरुद्रः ॥
यस्यपादेयकारमकारनकारसकारभकारलकारगकारभवंति तच्चंशिखरिणी
सा ॥ यट्सुरुद्रैश्छिन्नेयतिः ॥ उदा० यशःश्रीभर्त्तेनडिगनानाथगुणनिधो
प्रवृत्तेवैराग्येविषयरसनिःशांतमनसां ॥ इदानीमस्मार्घनतरुलतानिर्जरवतां
तपःसुप्तंचेतोहरतिगिरिमालाशिखरिणि ॥ एषाज्ञसौम्सौ पुनर्वसुनवकैः ॥
यस्यपादे जकारसकारौपुनर्जकारसकारौ यकारगकारौ लकारगकारश्च भवतिच

नांएष्ठीनाम॥ अणाभिर्नवभिश्चयतिः उदा० हृता सभिनिशस्त्रवस्त्रिभुवनेवि
कीर्णियशः क्रतश्चगुणांश्चहनिवधिर्मनुत्सवः त्वयाक्रतपरिग्रहेतुगिरवीरसिंह
सनेनितांतनिरवद्यफलवतीचएष्ठीकृता॥ वंशपत्रपतितंभ्रोन्नीलोगुरिएषय
यस्यपादेभकारेफनकारभकारनकारलकारगकाराश्चभवंति तहृत्तंवंशपत्र प
तितंनाम॥ दशभिःसप्तभिश्चयतिः॥ उदा० अद्यकुरुत्वकर्मसुक्रतंयदपरादिवस
मित्रविधेयमसिभवतः किमुवितरसतन्न जीवन्पमल्पकालत्वकलनालपनर
नरलंनश्पतिवंशपत्रपतितंहिमसलिलमिव॥ हरिणीनेसोम्नोस्लोग्रससमुद्र
स्वयः॥ यस्यपादेनकारसकारमकारेफसकारलकारगकाराश्चभवंति तहृत्तंह
रिणीनाम॥ षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्चयतिः उदा० कुवलयदलस्पर्धीनेत्रेयायामलिस्त्वत्तोचना॥ मनसिजतिजंज्याति
निर्घोषैरिवश्रुतिपेशलैर्मनसिजनना लीलापैः कथंतिमनोत्स
वंगणतरुभगजविलसतमित्यपरे॥ मंदाक्रांताभ्नौतौतोग्ससमुद्रेश्वरा॥

राम

यस्यपादेमकारभकारनकारतकारगकारोचतन्मंदाक्रांतनाम
चतुर्भिषड्भिसप्तभिश्चयतिः॥ उदा० प्रत्यादिष्टंसमरसिरसः कांदिशीकंयन
एंत्वंनिःशेषंकुरुरिपुबलंमार्गमासाद्यसद्यः किंनाक्रोशीःपरिणतधि
योनीतिमार्गोपदेशेमंदाक्रांताभवतिकलेनीवारिलक्ष्मीःक्षयाय॥ धृतौ॥
कुसुमितलतावेल्लिताम्नोन्पोयाविंद्रियर्नुस्वराः॥ यस्यपादेमकारनकार
नकारयकारयकारोचतहृत्तंसुमितलतावेष्टितानाम॥ पंचभिर्यदि सप्तभि
श्चयतिः उदा० धन्यानाम्नेताः कुसुमिति लतावेल्लितोत्फुल्लवल्लीः सोत्क
ंकूजत्परभृतकलायालापकोलाहलिन्यः॥ मध्यादोमाद्यन्मधुकरकलोझी
तसंस्काररम्यान्ग्रामांतस्रोतःपरिसरभुवः प्रीतिमुत्पादयंति॥ अतिचन्नो॥ सा
दृलविक्रीडितमेोज्सोज्सौतौगादित्यस्त्रयः॥ यस्यपादेमकारसकारोज
कारसकारोजकारसकारतकारेगकारश्चभवति तहृत्तंशार्दूलविक्रीडि
तनाम॥ द्वादशभिः सप्तभिश्चयतिः॥ उदाहरण॥ कंदुग्रीवमस्यवा

दुश्चिरसंरक्तो नतदीर्घस्तृणंशालप्रांशुशरीरमायतभुज विस्तीर्णवक्षस्थ
लं॥कालस्कंधसमद्रुतंपरिजनेगंभीरसत्वस्वरं राज्यश्रीःसमुपैतिवीरपुरुष
शार्दूलविक्रीडितं॥इदानीक्रतिःप्रकृतिगाकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिस्
कृतिप्रकृतिसप्रकृतयःक्रमेणैकोत्तरवृध्योदाहृर्यंते॥तत्रप्रकृतौ॥सुवदना
स्त्रीभ्रौयोमालोत्वरस्मिरसाः॥यस्यादेमकारेफभकारनकारयकारभकार
लकारगकाराश्चतद्वृत्तंसुवदनानाम॥सप्तसुसप्तसुषड्सुयतिः॥उदा०या
पीनोत्फुल्लतुंगस्तनजघनभराभोगालसगतिः॥यस्याःकर्णावतंसोत्पलरुचि
जयनीदीर्घेचनयने सीमासीमंतनीना तिलकमिवमुखे याचत्रिभुवने संप्रा
प्तासंप्रतंमेनयनपथमसौदैवासुवदना॥स्लिति वृत्तं॥यस्यपादेगकारलका
राःक्रमेणभवंतितद्वृत्तंवृत्तंनाम॥प्रकृतिप्रकरणेयावद्भिरेवविंशत्यक्षरैरिष्यंते
तावतांस्तावतोक्षरान्विंशत्यंगुरुभिर्लघुभिश्च॥उदा०जंतुमात्रैःसवकारीकर्मनि

मितभवत्यनर्थहेतुःतेनसर्वात्मतुल्यमीक्षमाणउन्नमंसुवंलभस्व विष्णु
प्रसवंकमलोपदेशवावमेतदादरेणवृतंमेतदुत्तमंमहाकुलप्रसूतजन्मनोहि
ताय॥अथपादांतेयतिःप्रकृतौ॥स्रग्धरास्त्रीभ्रौयोयुक्त्रिःसप्तकाः॥यस्यपादे
मकारेफभकारनकारत्रयत्रयकारास्तद्वृत्तंस्रग्धरानाम॥सप्तसुसप्तसु
पुनःसप्तसुयतिः॥उदाहरणं॥रेखात्रःक्षुभ्रदंतद्युतिदसतिसरच्छंद्रकोवास्तु
र्तिर्मीयन्मातंगलीलागतिरतिविपुलाभोगतुंगस्तनियारंभास्तंभोपमोपरि
मलिनघनस्निग्धधम्मीलदस्ताविवोरी चारुकांतिर्दिशतुरतिसुखस्त्रग्धरासु
दृशिणा॥अथप्रकृतौ॥मद्रकंभ्रौन्त्रौन्त्रौगोदिग्दित्याः॥यस्यपादेभकारेफोनका
रेफोपुननकारेफोनकारगकारौचभवतस्तद्वृत्तंमद्रकंनाम॥दशभिर्दशभि
श्चयतिः॥उदाहरणं॥मद्रकगीतिभिःसद्रसदृशिसुवंतिमनुजाभवंतमभवंभक्तिभ
रावनम्रशिरसंप्रणम्यतवपादपद्मयुगलंसुकृतिनः॥तेपरमेप्सितस्यपदवीमवाप्यसुख
मापुयंतिविपुलंमत्पभवंस्यपोतिनपुनर्भवोदरसुरंगनापरिचृतः॥विप्रकृतौ॥
अथललितभ्रौभ्रौभ्रौस्त्रोगुरुदित्याः॥यस्यपादेनकारजकारोभकारजकारो

पुनर्भकारजकोरौभकारलकोरौगकारप्लुतहृत्तमश्वललितंनाम एकादशभिर्व
दशभीश्वयतिः उदाह० ॥ पवनविधुतवीचिचपलंविलोकयतिनीवितं तनुभृतां
वपुरपिहीयमनिशंजरावनितयावशीकृतमिदं ॥ सपदिपीनिपीडनव्य
तिकरं यमादिवनराधिपान्नपसः परवनितामवेत्तकुरुतेनधापहृतयुद्धिर
श्वललितं ॥ मन्नाक्रीडामौल्लौलोनौन्लोग्वसपंचदशैकौ ॥ यस्यपादेमकारोतग
रनकारौ पुननैकारौलकारगकारप्लुभवंति तहृत्तंमन्नाक्रीडानाम ॥
प्रएभिः पंचदशभिश्वयतिः उदाह० हृद्यंमध्यपीत्वानीलस्वलितगतिरतिश्रा
यरश्मिहृदयामन्नाक्रीडालोलेरयेमुदमखिलविदजनमनसिकुरुते ॥ वीतनीडा
श्लीलालापैः श्रवणसुखभगललितनवचनारचयोगीतेन्द्रविचेपैकेलभणनिवि
विधिविरुगकुलहृतेः ॥ सजनौ ॥ नन्वीनौन्सोभ्नौन्पाविदियचरामासा ॥ यस्य
पादेभकारतकारनकारसकारभकारौनकारयकारौचतहृत्तंतन्विनाम ॥ पंचभिः
सप्तभिर्दादशभिश्वयतिः हिरादित्याइतिकश्चित्पाठः नदाद्वादशभिर्द्वादशभिश्व
यतिः ॥ उदाह० ॥ चेदमुरवीसुरघनजघनकुरुसमानिशिशरवारहनाघनिः क

लवीणाश्रुतिमुखवचनात्रस्तकुरंगतरलनयनांतां निर्भरवपीनोन्नतकुचकलस
मत्तगजेंद्रललितगतिभारानिर्भरलीलानिधुवनविधये भजनरेंद्रभवनुनेवतां
न्वी ॥ अभीजनौ ॥ औंचपदाभ्नौस्भ्नौनौनीभ्रतेंद्रियवस्वश्वयः ॥ यस्यपादेभका
रमकारसकारमकारनकाराप्लुत्वारोगकारप्लुतहृत्तंऔंचपदानाम ॥ पंचभिपंचभि
रएभिः सप्तभिश्वयतिः ॥ उदाह० ॥ याकपिलाकीपिंगलकेशीकलिस्चिरतरिनमन
यकटिनादीर्घतराभिः स्थूलशिराभिःपरिवृतवपुरतिशयकुटिलागतिः श्रायतजघा
निम्नकपोलालघुतरकुचयुगपरिवृतहृदयाऔंचपदास्त्रीसापरिहार्याभवभिहभि
रवधिसुरदमभिलषता ॥ उन्नतौ ॥ भुजंगविजृंभितंभोत्नौनौसौलोवसुरुद्रश्वयः
यस्यपादेमकारोलकारनकारोरेफसकारोलकारगकारौचतहृत्तंभुजंगविजृंभित
नाम ॥ अएभिरेकादशभिः सप्तभिश्वयतिः ॥ उदाह० ॥ येसवद्यानेकानीकेनरेंद्र
रागकरिपरिवृतेः सरमंतवशत्रवः पुरुषप्रवालुव्यात्मानत्वदभिमुखमपयंतभियः
पतंतिधनाशयाः ॥ तेत्वांदृष्ट्वासंग्रामेनृगनरपकपणमतयः पतंतिनृगंतरं किंवा

८०
४४

सोटंशवंमेकैर्वर्णैरपिसचिषविषंभुजंगविज्ञेभतं॥अत्रकासा
यकंनेनापुक्तं॥ध्यानेकायालंबादृष्टिःकमयमुखिलुलितमलकैःकरे
स्थितमाननंचिंतासक्तापुन्यावुद्विद्विरदगतियतिरेतेशनोननुस्मागता
पांडुछायंस्तामंवक्त्रंमदजननिरहसिसहसाकरोत्यिनसंकथांकोनामायंर
मोव्याधिस्तवकथंसुतनुकिमिटंनरवल्वसिनातना॥अपवादकोम्नोनोनो
गोनवेवक्त्रेरसद्वियणा॥यस्यपादेमकारःषण्णकाराःसकारोगकारोचतद्व
अपवादकोनाम॥नवेषट्सुषट्सुपंचसुयतिः॥उदाहरणं॥श्रीकंठंत्रिपु
रदहनममृतकरणंशकलकलितसिरसंरुद्रंभतेप्रांहतमुनिभवमखिलभु
वनमिनचूडंयुगमीशनं॥सर्वज्ञंवृषभगमनमहिपतिकृतवलयरुचिरकरा
राधेध्यंवंदेभवभयमनुदिनमभिमतफलंवितरमुरुक्रमयापुक्तं॥इतिकतर
समाप्तं॥दंडकोनोरः॥इदानींदंडकजातयउच्यंते यत्रपादेकोनकोरेफाष्ट

समभवंतितद्वृत्तंदंडकोनाम॥उक्तेःषड्विंशत्यक्षरायाःसमनंतरंदंडकस्य
पाठात्सप्तदशाक्षरमेवयुक्तंसर्वेषांछंदसामेकैकाक्षरवृध्याप्रवृत्तेः॥इतऊर्ध्वंपु
नरेकैकेरफवृध्याप्रस्तारःदंडकोनोरइतिप्रवणात्उदाह०इहहिभवंतिदं
डकारणपदेशेस्थितिःपुण्यभाजांमुनीनांमनोहारिणीत्रिदशविनयिनी
यद्दीप्यदशग्रीववित्रीविणमेणसंसेविते॥जनकयजनेभूमिसंभूतसीमंति
नीसीमसीतापादस्पर्शीएतास्मेभुवननमितपादपद्माधिधानांविकातीर्थी
यात्रागतानेकस्मिन्कुले॥अत्रपादांतेयतिः॥प्रथमपद्मंउद्दिष्टप्रयातः॥यः
समविषमाक्षरःपादप्रथमोदंडकःस्यंसचउद्दिष्टप्रयातोनामभवतिस्वमेवो
दाहरणं॥अन्यत्रराततांडव्याभ्यां॥राततांडव्याभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतत्व
ताभ्यांपुनरन्येवसंज्ञाःस्युःकृतस्मकृताः॥राततांडवर्ग्रेभ्यो॥राततांडव्याभ्यामन्य
त्रास्याभिधानमेतत् ताभ्यांपुनरन्येवसंज्ञाःस्युःकृतस्मकृताः॥राततांडव्यय
दरणंएजनाथेः॥शेषुःप्रचितइति॥इतऊर्ध्वंउद्दिष्टप्रयाताद्यूर्ध्वंदंडकप्रस्तारःप्रचि
तइतिसंज्ञालभते॥एवमेकैकाक्षरक्रमेणछंदसांवेदितव्या॥इदानीं

तुरेकोपलक्षिता स्तत्रयेणवृद्धिः॥उदा० प्रथमकथितदंडकप्रंडवृष्टिप्र
यातामिधानोमुनेः पिंगलाचार्यनाम्नामनः॥प्रथितइति ततः परंदंडकानां
मभियंजातिरेकैकरे फाभिवध्यायथेष्टंभवेत् स्वरुचिरचितसंज्ञयातद्विशेषै
रशेषैःपुनःकाममन्यपिकर्तुंवागीश्वराः॥भवंतियदिसमानसंख्यास्तरै
तत्रपादे व्यवस्थानतोदंडकः प्रज्पतेसोजनैः॥प्रत्रपादांतेयतिः॥इतिभट्ट
हलायुधविरचितायांछंदोरत्नौसप्तमोध्यायः॥तत्रानुक्तंगाथा॥प्रत्रग
स्त्रिनामोद्देशेनयन्नोक्तंछंदःप्रयोगदृश्यतेनझाथेतिमंतव्यं तत्रत्रिष्वभि॥कु
ञ्जलदंतीभ्नौनोगिंद्रियसाः॥यस्यपादेभकारतकारेनकारः गकारोचतदुक्तं
कुञ्जलदंतीनाम॥उदाह०कुञ्जलदंतीविकुरुतिनंवाकिंनरकंठीलघुतरभ
ध्वा विंबफलोष्ठीमृगशिशुनेत्रामित्रभवंतं सुखयतुकांता॥जगत्यां॥व
रतनुर्भौजौ॥यस्यपादेनकारजकारौजकारस्कोपुनःरेभफल्गुतदुक्तंव
रतनुर्नाम॥उदाह०प्रापिविजद्दीदृढोयंरत्नं त्पजनवसंगमभीरुव
ल्लभां॥प्रस्खलकरोऽमरुयवर्तनेवरतनुसंगवदंतिकुकुसाः॥जलधरमा

लाभौसौसमुद्वमवः॥यस्यपादेमकारभकारौसकारौचतुर्थेप्रथमेचयतिः तदुक्तंजल
धरमाला॥उदाह० धत्तेशोभांकुवलयदामस्यामेशैलोत्संगेजलधरमालालीना॥वि
त्तेखाकनककृतालंकारश्रीरुपमाप्रवतिरिवांकेपत्फः॥गौरीनीरौ॥यस्यपादेनगणौ
चभवतस्तदुक्तंगौरीनामगाथा॥पादांतेयतिः॥उदाह०प्रणमतचरणरविंदद्वयंत्रिभु
वननमितस्यगौरीयतेः॥सकृदपियत्सेवितंप्रवितरतियथेष्टमीप्सितान्॥इयमेवपद्म
कात्पूर्वमेकैकरेफवृद्धानामांतरा श्लिष्टभते॥लेनौभौनसाविंद्रिमरश्वयः॥यस्यपा
देभगणतगणौ नगणसगणेचभवतस्तदुक्तं ललनानामगाथा॥पंचभिःसप्तभिश्चय
तिः॥उदाह०॥कनकप्रभाएषुनितंवशालनीविपुलस्तनीहरिणशावकेक्षणा॥इयम
गनानयनयोःपथिस्थितीकुरुतेनकस्यमदनातुरंमनः॥कुटिलगतिर्नी प्रधरकिसल
येसंतप्तेदरिणाशिशुदृशन्त्यतिभ्रूयुगं॥ध्रुवमिचितंयदिपतौसतामतिकुटिलगते
स्यान्महानुत्सवः॥शकेर्यां॥वरसुंदरीभ्नौगो॥यस्यपादेभगणजगणसगणजगणगका
रेचतदुक्तंवरसुंदरीनामगाथा॥पादांतेयतिः॥उदा०स्वादुशिशिरोज्वलेजनैःसुपरि
प्लवीचिचयचंचलविचित्रसतपत्रेवं॥हंसकुलकूजितमनोहरातटं तत्पश्यवसं

दरिसरोवरमुदारं॥कुटिलंभोन्योगोवेदरससमुद्राः यस्यपादेमगणभगणनगण
यगणाः॥गकारोचभवतस्तद्वृत्तंकुटिलंनामगाथा॥चेतुर्भिःषड्भिश्चतुर्भिश्चयतिः
उदाह० अधन्यानांजननयतिसुखमुच्चैः क्रूजन्दात्रेहोमंपथिनिचुलनितंवोपांतेक
णउस्त्रीरतिकुहरितनुल्पेष्टैर्नादैः॥कुंठसवलनकुटिलमंदावतैः अष्टौ॥शैलशिख
रान्नोभोभोभूनरसेंद्रियागणा॥यस्यपादेभगणरगणनगणभगणरेगकारश्चभव
ति तद्वृत्तंशैलशिखरानामगाथा॥पंचभिःषड्भिःपंचभिश्चयति॥केचित्पादांतेय
तिं पठंति उदाह० शैलशिखानिकुंजणध्वितस्पंदूरैःश्रवणोजीर्णतृणंवारणनिद
धाति कपिश्चलः॥क्षुद्रवधायवादपरिहारविनीतमतेस्तस्य नतावतेवलघुता
पयूषमिदः॥वरयुवतीश्रीश्चोनौ॥यस्यपादेभगणरगणेयगणनगणेनगणग
कारोभवतेस्तद्वृत्तंवरयुवतिनामगाथा॥पादांतेयतिः॥उदाह०कुंजरकुंभपीठान्न
तकुचयुगलापार्वणशर्वरीशगर्वापद्मुखकमलापीननितंबविंबसंवाहनश्रिये
लगतिर्मंजिनराधिराजभूयानववरयुवतिः॥अत्यष्टौ॥अतिशयनीसौभ्नौभौगौयू
कूस्चराः॥यस्यपादेसगणोजगणाभगणोजगणोगकारोचभवतेस्तद्वृत्तंअतिशय

नीनामगाथा॥दशभिःसप्तभिश्चयतिःउदा० माघस्य॥इतिधौतपुरंध्रिमत्तरान्स
रान्सरत्यमजननप्रियमात्तवतोनिशायिनीमपमलांगभासः॥अवलोक्यतदैवया
दवानपरिवारिताष्टैः शिशिरेतरोचिषापपांतनिःपमंकुमीषे॥अविनयंनौभौजौज्रौ
ग्॥यस्यपादेनगणजगणोभगणजगणोजगणलकारोगकारश्चभवतितद्वृत्तंअ
विनयंनामगाथा॥पादांतेयतिः॥उदाह०श्रुतिपरिरंभीवक्त्रमतिवाग्विभजंसततं॥अ
र्थितं॥अतितमजोभिनीयमतसागरपारगतं॥अविनयवत्तप्रजननरंजितपादयुग
पितरमहंनमामिवदुरुपमुदारमतिं॥वस्विंद्रियसमुद्रश्चैत्कोकिलकम्॥यस्यपादेष
र्योक्तोगणाभवंति अष्टाभिःपंचभिश्चतुर्भिश्चयतिस्तद्वृत्तं कोकिलकेतिगाथा॥उ
दाहरणं० नवसहकारपुष्पमधुनिः कलकूंजितयामधुरतरस्वरेणपरिणंकूंजनिको
विलकः प्रथमकारविद्रवचनैर्धनिजृंभमतेनवगवनभंगमिवसंप्रतिकर्तुमनो॥
धतो विबुधप्रियासोजोभ्रौवसुदिशः॥यस्यपादेरगणासगणोजगणोभगणोरगणो
चभवतेस्तद्वृत्तंविबुधप्रियानामगाथाभवंति अष्टाभिर्दशभिश्चयतिः॥उदाह०कुंद
कुड्मलकोमलद्युतिदंतपंक्तिविराजितांसमुदावादिनीवनितामवेद्विबुधप्रियांपी

नतुंगवक्षोरुपयोधरभारमंथरगामिनी नेत्रकांतिविनिर्जितप्रवरणावतंसि
तवैरवा ॥ नवमाला नौरौरौ ॥ उदाहरणंरघुवंशे ॥ रघुपतिरपिजातवेदो
विशुद्धंप्रगृह्यजियांप्रियसहृदिविभीषणो सत्रमध्याप्रियवैरिणः रविसृतस
हितेनतेनापिपुत्रकः ससौमित्रिलाभज्विजितविमानरत्नाधिरूढःप्रतस्थेपुरीं
प्रतिधनो ॥ विस्मिनायमौन्सौरोग्रसर्तस्वराः ॥ उदाहरणं ॥ माघस्याश्रियां
जुषंदिव्यैः सपटूरुवेरन्विवपुष्पवर्षैर्विपुलैश्चयस्यसेनागमिगणस्तूयमा
नंनिनीय ॥ नकाशेनाकाशेदिनेकरकरान्विततिपहिस्मितास्तेनरेंद्रौयेद्र
वपुरथविशुद्धाभवीक्षांवभूवेजतौवोहव्यं प्रक्रतोधृतश्चोनाय्योज्रोमीत्रिः
स्वराः ॥ उदाहरणं तुरगशताकुलस्यपरितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभ्रू
तः प्रतिपथं मथितस्यभसंमदीभृता परिचरतोबलानुजबलस्यपुरः सतत
धृतश्रियश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदंतरं महत् एवमादीनि
वर्त्तानिकोहिणः प्रस्तारेषुमहाकविप्रयोगेषुचदृश्यंते विशेषसंज्ञाभावा
त् तानिसूत्रकारेणनामनिर्देशंकृत्वानोक्तानितानिगाथाशब्देनकथ्यंते ॥

दानीप्रस्तारादीन्प्रत्ययान्प्रक्रमते ॥ तत्रगाथाप्रादिप्रस्तारसिध्यर्थमेकोत्तरप्रस्ता
रपूर्वकंद्व्युत्तरप्रस्तारंसूत्रद्वयेनाह ॥ हिकोग्लो ॥ उपरिष्टाद्धकारंद्विर्विन्यस्याधः
स्तात्लकारंविन्यसेत् ॥ इत्येकोत्तरप्रस्तारः तत्रहिकल्पत्वात्तोग्लोहिकोस्थापयेत्
कोष्ठावलीप्रमाणमनयोरितिहिकोसंख्यायाःप्रतिपादंतायाःकतिनिकस्मात्य
न्तंगकारंततोधस्तात्लकारंहित्वाद्विस्थानेधःस्तिर्यग्रेखांदद्यात् अ
धस्तात्एवंवक्रकारंलकारोस्थापयेत् ॥ अत्रविवर्त्तव्यंप्रत्यक्षत्वात् ॥ मिकोद्व ॥
अनेनद्वितीयोत्तरप्रस्तारंदर्शयति ॥ चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः हिकोग्लो
स्थापयित्वा अनंतरंद्वितीयस्थानेपूर्वमिकोग्लोविन्यसेत् गकारोगकारोणसंज्ञि
तोमिश्रउच्यतेलकारश्चलकारेण ॥ मिश्रावितिगकारलकाराभ्यांप्रत्येकमभि
संबध्यतेकृतान्योन्ययोःश्रयतइतिन्यायात् ततश्चप्रथमायामात्रोगकारोमिश्रो
स्थापयेत् द्वितीयायांलकारइति ततोमध्यलेखामपनयेत् एवंचतुः प्रकारोव्य
त्तरप्रस्तारोभवति तद्यथा ॥ गोलोग्लोइति इदानींव्युत्तरमेकेकोत्तरवृध्याद्युत्तरा
दिप्रस्तारदर्शनायाह ॥ एष्यग्लामिश्राः ॥ व्युत्तरप्रस्तारस्यपूर्वस्थापनेनहिकलेत्वा

६८ विभक्तं स्थापयित्वा तृतीयात्तारस्थानेषु प्रथमवर्त्तो गकारमिश्रादातव्या ॥ द्वितीयाव्य
४८ र्त्तोलेकारमिश्रांस्तृतीयप्रथमलेखामपनयेत् ॥ एवं त्रिः प्रकारः सिध्यति ॥ एष मि
ति विज्ञातीयासंसर्गमाह ॥ तेन प्रथमाया मावर्त्तो नलकारस्य प्रवेशः ॥ द्वितीया
यां गकारस्य ॥ एवं त्रयस्तारं द्विः स्थापयित्वा एष ग्लामिश्रादातव्याः ॥ इति च
तुरस्तरः प्रस्तारः एवं तत्पूर्वकः पंचास्तरप्रस्तार ॥ तथैव तत्पूर्वकः षडस्तरो गायत्री
मावर्त्तप्रस्तारः एवमस्मिंगादीनामपि एकैकाक्षरवृद्ध्या क्रमेणावगन्तव्यः ॥ तत्रेदं
सूत्रं ॥ अन्तरात्प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमानप्रस्तारः ॥ वसवस्त्रिकाः ॥
एवं पूर्वोक्तेऽन्तरप्रस्तारे त्रयस्त्रिकाजायंते तेवमकारादयः शास्त्रादेकथिता एवप्रद
र्शनार्थं चेतत् तेनषोडशचतुष्काः द्वात्रिंशत्पंचकाभवंति द्विगुणोत्तरमस्मिंगा
द्दीनां मेकैकाक्षराधिक्यात् विस्पष्टार्थमिदंसूत्रप्रस्तारदेवसंख्या परिष्क्रियते ॥
नष्टकृतेपरिज्ञानार्थमाह ॥ लेखे ॥ यदेवं विजिज्ञासेन गायत्र्यांसमवर्त्तंषष्ठं को
दृगंकमिति तदादमेव षट्संख्यां विशेषमधीयेत ॥ तस्मिन्नधीक्षतेलघुरेकोलस्य

तेतंभूमौविन्यसेत् ॥ इदानीमवशिष्टात्रिसंख्यां विषमत्वादर्धयितुं नशक्यते
तत्रकिंप्रतिपत्तव्यमित्युच्यते ॥ सैकेन ॥ अर्धइत्यनुवर्तते विषमसंख्यायां
कमधिकं निक्षिप्ततोर्धयेत् ॥ तत्रैकोगकारोलभ्यते तत्पूर्वलेखात्रकारात्पर
स्थापयेत् ॥ ततोद्विसंख्यावशिष्यते पुनस्तामर्धयेत् ॥ तेनप्रथमेकंलकारंदद्यात् ॥
ततश्चैकसंख्यावशिष्यते ततस्तावत्सैकेऽपि ॥ लेखनमावर्तयेत् यावद्गा
यत्र्याषडक्षरंयंते एवंसंख्यां नरेपियोज्यं ॥ उद्दिष्टवृत्तस्यसंख्यापरिज्ञानार्थ
माह ॥ प्रतिलोमेगुरुंद्विर्लघुं ॥ यस्यवृत्तस्यसंख्याजिज्ञासेतत्प्रस्तारयेत् त
त्तस्यांते योलकोलः संजातायां पंक्तयांतमारोक्ष्यत्वाप्राप्तिलोम्येद्विरावर्त
येत् ॥ तत्र निराकारायाश्चावर्त्तेरसंभवात् प्रथमातिक्रमेकारणाभावादेक
संख्यालभ्यते ॥ ततश्चैकसंख्याकमंत्यलकारस्याधस्तात्स्थापयित्वा द्विगुणयेत्
तेनतत्तस्मादपनीयतत्पूर्वस्यवर्णस्याधस्तान्निधायपुनर्द्विगुणयेत् ॥ पुनस्त
स्मादपि पूर्वस्य ॥ एवयावंतिवृत्ता- तराणिप्राप्तिलोमेनसमाप्यंतेतत्रसंख्या

२०
४६

निष्पद्यते तावंतिपंतदुत्तंइति॥तत्रविशेषमाह॥ततोग्पेकंजघात्॥एवोक्ते कर्मण्यक्रियमाणेयदिमासंत्यागकारस्थानमापद्यतेतदातांहिगुणयित्वा ततः संख्यामधस्तादेकंत्यजेत्॥एवोक्तंकुर्यात्॥ततःपरिपूर्णेसतितदुत्तसं ख्यासिध्यति॥प्रस्तारेहिनातदुत्तसंख्यापरिज्ञानार्थमाह॥द्विरधो॥अपनीते इत्यध्याहारः॥यदाजिज्ञासेनषडक्षरेछंदसीकतिदुत्तानिभवंतितदाचैछंदो क्षर संख्यामूर्ध्वस्थापयित्वाततोर्धमपनयेत्॥तस्मिन्नपनीतेद्वौलक्ष्येतेततस्तांहिसंख्यां मूर्ध्वमेवप्रस्तारयेत्॥ततःशेषास्त्रयोत्तरसंख्यायोभवंतितेषामर्धंचितुशक्यत्वात् किंकर्तव्यमित्याह॥रूपेप्रक्षेप्ये॥विषमसंख्यातोरूपमेकमपनीयतस्मिन्नपनीतेसू न्यंलभ्यते॥तंहिसंख्यायाअधस्थापयेत्॥ततोहिसंख्याप्रक्षिप्यतेततोर्धमपनीतेप नर्हिसंख्यालभ्यते॥तांशून्यादधस्तात्स्थापयेत्॥ततोरूपेशून्यंलभ्यते॥तंहिसंख्या यादधस्तात्स्थापयेत्॥ततःकिंकर्तव्यमित्याह॥द्विःशून्ये॥शून्यस्थानेद्विरावृत्तिं कुर्यात्॥तत्रनिराकरणायाद्यावृत्तेरसंभवात्॥अथमादिक्रमेकारणाभावादेकसंख्या ध्यतेतांशून्येस्थापयित्वाद्विगुणयेत्॥तत्रोद्दोभवतः॥तस्योपरिद्वादशस्थानंहिसंख्या

कंतदपनीयतस्यस्थानेतंहिसंख्यांकंख्योवस्थापयेत्॥अनंतरमिदंकर्मकर्तव्यमित्याह तावदर्धंतद्गुणयेत्॥यत्तदर्धस्थानेस्थितंसंख्याजातंतत्तावद्गुणंकुर्यात्॥एतदुक्तंभवति स संख्यापेक्षगुणयितव्यंततोद्वौद्वाभ्यांगुणितौचत्वारोभवंतितेषामुपरिद्वादशकंतत्र तानारोप येत्॥अनंतरंहिःशून्यइतितद्गुणताशून्योभवतितामपार्धस्थानेनिधापतावद्गुणान्कु र्यात्॥ततोष्टभिर्गुणिताश्चत्वारोभवंतिगायत्रीसमवृत्तानि॥अनेनैवन्यायेनसाष्ट त्रिंशंशतमुष्णिहः षट्पंचाशदधिकशतद्वयमनुष्टुभः द्वादशोत्तराष्टपंचशतानिबृह त्यश्चतुर्विंशत्यधिकंसहस्रंपंक्तेरष्टाचत्वारिंशदधिकेद्वेसहस्रेत्रिष्टुभः षण्णवत्यधि कानिचत्वारिसहस्राणिजगत्याः॥एवमतिछंदसांकृतीनांचद्रष्टव्यं॥द्विर्न्यूनं॥तदंता नां॥गायत्र्यादिदुत्तसंख्याजातंद्विगुणीकृत्यद्वाभ्यामूनंकुर्यात्॥तदंतानांपरिमाणंभव ति यस्यच्छंदसःयासंख्यासाद्विगुणिताद्वाभ्यामूनासतीतत्पर्यंतानांएवंधामेकोत्तरप्रभ तीनांसंख्याभवतीत्यर्थः॥एकोनेद्वापरेपूर्णेतदेतच्छंदोदुत्तसंख्याजातंद्विगुणितमेव स्थापयित्वयंतघनंनयेत्॥चतुःषष्टिगायत्रीसमवृत्तानांसंख्याद्विगुणितासती तावत्संख्यैवसमवृत्तसंख्यासाष्टत्रिंशंशतंभवतिपरेपूर्णेअनेनैवद्विरूपत्रिलघुक्रियासि

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

ध्यर्थमेरुप्रस्तारंदर्शयति॥उपरिएदेकंकोएचतुरश्रंलिखित्वातस्याधस्तादुभयतोर्धवि
ष्कांतंकोएद्वयंलिखेत् तस्याधस्ताच्चत्रयंतस्याधस्ताच्चतुरश्रंएवंयावदभिमतंस्थानमि
तिमेरुप्रस्तारः तत्रप्रथमेकोएएकांसंख्यावस्थाप्यतत्रगमिदंप्रवर्तयेत् तत्रपरको
एउपरिवृत्तसंख्याज्ञातं तत्पूर्वकोएयोःएएनिवेशयेत्॥तत्रोभयकोएयोरेकै
कमंकंदद्यात् द्वितीयमेकंलघुकोएं तृतीयंद्विलघुकोएं॥चतुर्थंत्रिलघुकोएं पंच
मंचतुर्लघुकोएं एवमग्रेसर्वत्रज्ञेयंगतंतत्तृतीयायांपंक्तौपर्यंतकोएयोःपरकोएग
तमेकैकमंकंदद्यात् मध्यकोएंपरकोएद्वयांकमेकीकृत्यएनं निवेशयेदितिएनंस
वर्णयति॥चतुर्थ्यांपंक्तावपिपर्यंतकोएयोरेकैकंमेवस्थापयेत् मध्यकोएयोस्तुपर
कोएद्वयांकमेकीकृत्यएनंत्रिसंख्यात्पंस्थापयेत् उत्तरत्रापिअयमेवन्यायः त
त्रापिद्विकोएयांपंक्तौएकोत्तरस्यप्रस्तारः तत्रैकंगुरुकंलघुरूपंभवति॥तृतीया
यांपंक्तौव्यत्तरस्यप्रस्तारः तत्रैकंसर्वगुरुकंएकंलघुनीत्रीणिद्विलघूनि एकंसर्वल
घु॥ तथापंचमंपंक्तावपिसर्वगुर्वादिसर्वलघ्वंमेकव्योर्दिलघुएवमिति ष
एप्रस्तयोप्यपरिच्छित्यर्थकत्वात्पुरुषेच्छानुविधायित्वेनप्रवृत्ति

नियत्वाच्चनोक्तः॥इतिप्रत्ययविभागःसमाप्तः॥पिंगलाचार्यरचितेछंदःशा
स्त्रेहलायुधः॥मृतसंजीविनीनामवृत्तिर्निर्मितवानिमाम्॥ इतिश्रीभट्ट
हलायुधकृतापांछंदोविद्योसंजीविनीनाम्याएमोध्यायःसमाप्तः॥ ॥संवत्
वत्१८८८ज्येष्ठशु २ चंद्रवासरेइदंपुस्तकंजीवणरामेणलिपीकृतंइंदौरमध्ये